

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई – ४००००१
रजि नं. एक १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या/ नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१ सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.

०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.

०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.

०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ५. आगस्ट १८८२. अंक ८.

हें मासिक पुस्तक
पुणें येथें
ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत
छापिलें.

किंमत ८ आणे.

अनुक्रमणिका

चुकीची दुरुस्ती–थो० शाहू महाराज यांचें चरित्र पृ० ५० टी० ४६ मध्यें 'इंग्रजी इतिहासांत कोठें नाहीं' असें म्हटलें आहे तें बरोबर नाहीं. **ग्रांट् डफ्** व **डइल्क्स** यांच्या ग्रंथांत ह्या स्वारीचा उल्लेख आहे.

सूचना.

आम्ही श्री **रामदास**कृत रामायणापैकीं सुंदरकांड व युद्धकांड हीं छापण्यास लौकरच प्रारंभ करणार आहों. तर यांच्या आणखी प्रती कोणापाशीं असल्यास त्या आमच्याकडे पाठविण्याची कृपा करावी. म्हणजे शुद्ध करण्याच्या कामास मदत होईल. काम झालें म्हणजे ज्यांच्या त्यांस परत केल्या जातील.

का० सं० व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

बखरी.

मराठी कविता.

संस्कृत कविता.

त्रिंबकराव दाभाडे लढाईंत पडले त्या वर्षीं[५२] श्रावणमासीं ब्राह्मण तळेगांवीं जमा जाले. पंचमी पर्यंत त्यांस सिधा व लिंगार्चन सांगणें [तें न सांगतां,] दक्षणा दाभाडे यांणीं बंद केली. ब्राह्मण षष्ठींचे दिवशीं सर्व पुण्यास येऊन बाजीराव यांस "तुम्ही सेनापति मारले, आमचें ब्राह्मणांचें अन्न [त्याचा] उच्छेद जाला, हें अपेश तुम्हांवर आलें" बोलले. त्यावरून तात्काळ महाराजांस विनंती लिहिली जे, "ब्राह्मणांचा धर्म सेनापतींनीं रहित केला. सरकारचा धर्म कोणीही चालवावा. सरकारची नेमणूक आमचे तालुक्यांत मजुरा येईल." म्हणोन ब्राह्मणांस भोजन स्वयंपाक करवून करविलें. पर्वती नजीक * जागा करून षष्ठीस प्रारंभ करून पंचवीस हजार ब्राह्मणभोजन दोन दिवस व दक्षणा यथायोग्य [देऊन] महाराजांची आज्ञा सांडणींची डांक पाठवून येतील ब्राह्मण त्यांस भोजन व षष्ठीस दक्षणेस आरंभ करून सप्तमीस समाप्त करावेंसें केलें. आणि तो क्रम चालविलें[५३].

उमाबाई दाभाडे पुत्र वारिले म्हणोन बहुत यागी[५४] जहाली. यावरून महाराजांनीं चित्तीं आणिलें जें, "उभयतां सरदार आपले. कलह होऊन अयुक्त गोष्ट जहाली. यांचें समाधान करावें." म्हणोन श्रीम्हादेव येथें श्रींचे दर्शनास स्वारी जाऊन श्रीजेजूरीस गेले. तेथून तळेगांवीं जाऊन उमाबाईचें समाधान बहुत रीतीनें करावें तसें करून त्रिंबकराव यांस पुत्र येशवंतराव दाभाडे होते त्यांस व उमाबाईस समागमें घेऊन सातारियास बराबर आणिलें. आणि बाजीराव प्रधान यांसही बोलावणें पाठवून आणविलें. उभयतांचीं बोलणीं ऐकून घेऊन उभयतांनीं पुढें कसें चालणें त्याचे तह करून देऊन, या उपरि कोणीं किंतु न धरितां सरकार सेवा करावी, एक विचारें असावें, उभयतांनीं कोणते मुलकांत कोणता अंमल कसा वहिवाटावा [तें कळवून] माळवा व गुजराथीची हद्द करून देऊन निमे स्वराज्याचा ऐवज हुजूर सरकारांत § यावा, निमेंत फौजेचा खर्च करून हिशेब समजवावा, त्यांत जातीचे खर्चाची नेमणूक करून पेषकशी[५५] होईल ते हुजूर यावी, ऐसे तह उभयतांसही करून दिल्हे. येशवंतराव सेनापति यांस पदाचीं वस्त्रें बहुमान यथा पद्धति देऊन गौरव करून निरोप दिल्हा. येशवंतराव व्यसनी जाले. वेहोषें[५६] राहूं लागले. या

---

* प्रथम दक्षणेचा समारंभ नदीच्या काठीं खबुतरखान्यांत होत असे, असें अन्यत्र लिहिलेलें आढळतें.

५२. ह्या वरील लढाईचा व दक्षणेच्या आरंभाचा शक (१६५२) बरोबर आहे, परंतु ही गोष्ट बुंदेलखंडाचा तंटा मोडून येण्याचे (१७३३ इ॰ स॰) पूर्वी झाली. बखरींत लिहिल्याप्रमाणें मागाहून घडली नाहीं.

५३. मागें पृ॰ २६ टी॰ ३२ पहा.

५४. यागी=संतप्त, दुःखी.

§ तो पेशव्यांचे मार्फत यावा. ग्रां॰ ड॰.

५५. पेषकशी=नजराणा.

५६. बेहोष=बंद, अमलांत मग्न.

अनुक्रमणिका

मुळें पिलाजी गायकवाड यांणीं गुजराथ प्रांतींची स्वारी व काठेवाड वगैरे अमल करीत जावे, उमाबाई खबरदार आहेत त्यांचे विचारें त्यांचे आज्ञेंत वागून कारभार चालवावा ऐसें करून दिल्हें.§

आनंदराव महादेव खासनीस पोतनीस यांजपासोन कांहीं अमर्यादा अपराध जाला. याजवरून त्यास शीक्षा करावी, ऐसें महाराजांचे अंतःकरणीं आलें. हें त्यांस कळलें. यावरून ते व त्यांचे बंधु बाजीराव महादेव उभयतां निघोन फिरंगणांत गेले. दरखावर कारकून होते व दुसरे नेमून काम चालविलें. त्यांचे सापत्न बंधु धाकटे येशवंतराव महादेव भोरपेस होते. त्यांस घेऊन त्यांची मातुश्री आली. यावरून ते व हे एकत्र नाहींत ऐशी खातरजमा करून घेऊन, कांहीं दिवस दरमहा हलका करून देऊन, तशीच सेवा घेतली. त्यांणीं पाय उतारा स्वारींत राहून बहुत निष्ठेनें श्रम साहस फार केले. शहाणे कर्ते पाहून स्वारीचें ५७पोतें व घोडा बसावयास देऊन, दरमहा वाढवून कृपा केली. इनामगांव वुरवडे वगैरे जप्त केले होते ते यांचे नांवें सनदा करून देऊन मोकळे करून दिल्हे. रायगड सोडवणे, हे महाडचे देशपांड्ये, त्यीं राजकारणांत वागूं लागले. कांहीं दिवशीं पोतनिशी खासनिशी दोन्ही दरख यांचे नांवें करार

§ बाजीराव व दाभाडे यांजमध्यें विरोध वाढण्यास कारण असें झालें कीं, स० इ० १७२७।२८ सालीं निजामउल्मुल्क याणीं मराठ्यांमध्यें फूट करून त्यांच्या वाढत्या ऐश्वर्यास अडथळा आणून आपलें माहात्म्य वाढवावें ह्या हेतूनें जाधवरावाच्या मार्फत संभाजीचें राजकारण हातीं धरिलें. पंतप्रतिनिधी त्यास बहुतेक अनुकूळ होतेच. दाभाड्याशींही त्यांणीं संधान बांधिलें. अशा वेळीं बाजीरावाच्या युक्तीनें व हिम्मतीनें त्याचे सर्व बेत त्याच्याच गळ्यांत आले. नबाबाशीं लढाई देण्याचें पतकरून बाजीरावानें त्याचा मुलुख उजाड करून बऱ्हाणपूर जाळण्याची अफवा उठविली. तिकडे निजामाच्या फौजा गेल्यावर आपण झपाट्यानें गुजराथेंत जाऊन अमदाबादचा सुभा सरबुलंद यास निजामानें तुमच्यावर मला पाठविलें अशी भुमका उडविली. व चौथ व सरदेशमुखी देण्यास कबूल असाल तर तुमचे मुलखास इतर लोकांचा उपद्रव न लागण्याची जिम्मा मजकडे आहे असें सांगितलें. सरबुलंद यानें दिल्लीहून मदत येत नाहीं हें पाहून बाजीरावाचें ह्मणणें कबूल करून सनदा करून दिल्या. पुढें बाजीराव यांणीं परत येऊन निजामास हैराण करून आपणांस पाहिजे तसा तह करून घेतला. गुजराथेंत जाऊन ह्या वेळीं बाजीरावानें अशा प्रकारें कारभार केला तो त्रिंबकराव दाभाडे यास बिलकूल खपला नाहीं. निजामाचे मनांतही मराठ्यांत दुई करण्याचा नाद अजून होताच तेव्हां पुढें त्यानें त्रिंबकराव यास चिथावून मी तुमचा पाठपुरावा दक्षिणेंत करतों म्हणून सांगितलें. अशा कारणानें बाजीराव यांस निजाम व दाभाडे हे एकत्र होण्यापूर्वी दाभाड्यास गुजराथेंत गांठावें लागलें.

५७. पोतें=खजीना.

५८. 'त्याही राजकारणांत' को० प्र०

५९. दरख=काम, अधिकार.

करून देऊन बहुमान वस्त्रे देऊन कारखाने स्वाधीन केले. अठराही कारखाने यांची देखरेख खासगीकडील त्यांचे तर्फेचे कारकून ठेऊन चालविली.

निजाम उन्मुलुख यांणीं मनांत विचार केला जे, " महाराज यांचा दिवसेंदिवस उत्कर्ष जाला. माणसें पदरीं मोठीं कर्तीं प्रतापी जालीं. फौज नामी बाळगतात. औरंगाबाद भागानगरपर्यंत फौज सरदार अमल उगवण्यास हिंडतात त्यांत कटकटी पडतात. औरंगाबादेंत आपण केवळ लगत राहणें ठीक नाहीं. तहानीं चालवें हेंच युक्त आहे. भागानगरीं राहण्याचा विचार करावा." म्हणून श्रीपतराव यांजकडे वकील पाठविले. आणि " भागानगर लगत दहा वीस महाल येथील चौथ सरदेशमुखी वगैरे स्वराज्याचे अमल आहेत त्यांचा आकार पाहून गंगातीर बालाघांट वगैरे तिकडील दरोबस्त अमलाखेरीज जागिरीचे महाल अमल आहेत त्या आकारा बरहुकूम दरोबस्त अमल मोबादला घ्यावा म्हणजे कटकटी पडणार नाहींत. बाकी तह ठरेल तसे दोहींकडील अमल तहांनीं दुतर्फा सुरळीत चालवें." हें बोलणें महाराजांस विदित करून वकिलांच्या भेटी करून बोलणें चालविलें. यावरून महाराजांनीं सर्व मुत्सद्दी प्रधान सुद्धां मेळवून विचार विचारिला. तेव्हां बाजीराव प्रधान आपले मतें बोलले जे, " नबाब याशीं हरप्रकारें कटकट वाढवून त्याजवर स्वारी व लढाई देऊन त्याजपासोन जागिरीचा अमल महाल सुटतील तितके सोडवावयाचे. आणि हा असा तह ते कटकट पडूं नये [म्हणून] मोबादला करावे, भागानगरीं जाऊन रहावें [हें] मनांत आणून बोलतात. हा तह करण्यांत विशेष दिसत नाहीं. आम्हांस आज्ञा जाली तरि हरप्रकारें त्यांची आगळीक जाली ऐसें करून मोबादला महाल बालाघांट गंगातिरचे दरोबस्त करून देणार ते मोबादला अमल भागानगराकडील न देतां सरकारांत सोडवून देतों." ते-समयीं महाराजांनीं आज्ञा केली जे, " प्रतिनिधि राजकारण बोलतात हें एक वेळ सिद्ध करून महाल मोबादला येतात ते घ्यावे. भागानगर प्रांतीं दूर रहातात हा एक पक्ष चांगलाच आहे. तें जालियाबरि तुम्ही बोलतां ही मसलत पुढें करणेंच आहे. ते करावयासि येईल," बोलले. यावरून, " सरकारची आज्ञा होते त्याअर्थीं आम्हांस राजकारणाचे बोलण्यांत गोवूं नये. आज्ञा जाण्याची द्यावी. [आणि] नंतर सरकारची मर्जी तसें करावें," बोलले. यावरून निरोप दिला. ते पुण्यास निघोन गेले. नंतर महाराजांनीं दादोराव भीमसेन भागानगर प्रांतींचे स्वराज्याचे अमल उगवणें या कामावर व वकिलीवर होते, त्यांस आणवून आकार व मोबादला महाल कोणते घ्यावे हें पाहून, मोबा-

दला महाल घेऊन तहनामा ठरविला, आणि प्रतिनिधीचें मनोगत सिद्धीस नेलें. शके १६५० तिसां अशरीन मया व अँलफ.

[तिकडे] संभाजी राजे यांजकडे मालवण, रांगणा, पन्हाळा, होते. तों ते बंधुच आहेत, त्यांचाही इतमाम चालला पाहिजे, ह्मणून कांहीं मुलुक त्या लगत व स्थळें राहिलीं. खर्चाची नेमणूक व बेनमी करून दिल्हीच पाहिजे. बंधु अधिकारी आहेत म्हणून वरदळ सोसली. परंतु विचारें करून चालावें म्हणून बहुत प्रकारें सांगितलें. तसे चालतील तरि आणखी मुलुक नेमून द्यावा ऐसें महाराजांचें मनोगत, यावरून बहुत प्रकारें बोध करविला. परंतु त्यांचे अंतःकरणीं ती गोष्ट न येई. आणि मनांत आणिलें "शाहू महाराज यांनीं बंदोबस्त करून प्रांत सोडविले. कर्नाटक व हिंदुस्थान व माळवा सोडविले. स्थळें, किल्ले, मुलुख, फौज दौलत त्यांनकडे नमले. यांत राज्यांत आपणांस निमे भाग यावा येविशीं बोलले असतां राज्यांत वाटणी देणें चाल नाहीं. तुम्हांस लागेल तो खर्च माफक नेमणूक घ्यावी म्हणतात. त्यांचे पदरीं माणसेंही पराक्रमी जहालीं. दैवही विचित्र आहे. त्यास आपण मोठें राजकारण व पराक्रम करून दाखवावा तरि राज्यविभाग देतील." ऐसें चित्तांत आणून मनसबा केला जे, "जाधवराव सेनापति महाराजांशीं विरुद्ध होऊन मोंगलाईंत गेले. आपणांकडे आले, परंतु ते समयीं अंगिकार न केला. त्यांपाशीं राजकारण करून, ते आपलेसे करून घेऊन, मसलत करून राज्याचा विभाग करून घ्यावा." म्हणून राजकारणास विठ्ठल त्रिंबक खासनीस तिकडे राहिले होते, त्यांचे पुतणे नीळकंठ प्रभु महाडकर यांस प्रधानपद दिल्हें होतें, त्यांचे भाऊ केशवराव पाठवून जाधवराव यांचे हातें बोलणें लाविलें तेव्हां नबाब यांस अवश्यक पडलें. औरंगजेब येऊन मुलुक सोडविला तो परतोन गेला. तह जाला. सनदा फर्मान करून आणिले त्याप्रमाणें चालवावें ते हिंदुस्थान प्रांत सोडवीत चालले. मसलत करणें. पादशाही [मध्येंही] बखेडा जाला. अनायासें घरफूट होऊन राजकारण आलें तें उभें करून मसलत करावी. ऐसें सिद्ध करून जाधवराव यास ही मसलत करणें अवश्यक यावरून "संभाजी राजे यांणीं जी मराठी फौज व सरदार जमले तितके अनुकूळ करून घेऊन यावें. इकडून आम्ही फौज सामान पोख्त करून निघतों. आणि फौजेस खर्च पाहिजे तो तुमचा राज्याचा

६०. प्रतिनिधि नेहमी बाजीरावाच्या विरुद्ध असत व बाजीरावही त्यांची मसलत मोडून काढण्याचा नेहमी प्रयत्न करीत, या गोष्टीचें हें एक उदाहरण होय. ही गोष्ट अर्थात दाभाड्याशीं लढाई होण्याचे पूर्वीं झाली होती.

६१. ह्या कलमाच्या आरंभापासून तों येथपर्यंत लिहिलेला मजकूर कोल्हापूर प्रतींत नाहीं.

वांटा सिद्ध होईल तोंपर्यंत आम्ही दरमहा चालवितों. आणि तुम्हीं किल्ले, कोट, ठाणीं व सरदार मुत्सद्दी यांचीं राजकरणें व भेद होतील तितकें करून निघून यावें." ऐसें राजकारण सिद्ध करून आले. यावरून संभाजी राजे यांणीं कांहीं फौज जमाव केला. रामचंद्र अमात्य वगैरे घेऊन निघोन गेले. तिकडून नबाब पुढें येऊन भेटी होऊन हे ती फौज एकत्र जाले.

संभाजी राजे विपरीत बुद्धि करून हें राज्य देवब्राम्हणांचें, त्यांत श्रीसांब व श्रीभवानीची कृपा, यवन लोकांचा नाश करून राज्य वडिलांनीं स्थापिलें व आम्हीही तेंच करितों, यांत आपण यवनांचे आश्रयास जाऊन राज्यास अपाय करूं इच्छितों, हें शेवटास कसें जाईल, हा विचार करीत नाहींत. त्यापक्षीं आपणांस ही मसलत करणें प्राप्त जाली. म्हणोन वर्तमान समजलियावरून विचार करून सर्व प्रधान व फौज यांस तयारी करून येण्याविशीं पत्रें पाठवून तयारी करविली. नबाब यांणीं तोफखाना व जंगी* सामान गारदी वगैरे मजबूद करून जाधवराव वगैरे सरदार मनसबदार व संभाजी राजे फौज सुद्धां कूच करून पुढें चालून आले. महाराजांनीं सर्व प्रधान बोलावून विचार केला जे, "संभाजी राजे यांणीं मनांत दुर्बुद्धि धरिली आहे. हें राज्य श्रीचे कृपेचें. थोरले महाराज यांजपासोन आजपर्यंत साध्य करण्यास कोण प्रयास लागले?" म्हणोन त्यांस पत्रें लिहिलीं जे, "हें राज्य श्रीचें. यवन लोकांचे आश्रयास जाऊन त्यांचा आश्रय केला त्यास जय कसा येईल? तुम्हांस राज्यलोभ बहुत होता तरि आम्हांस सांगोन पाठवावयाचें होतें. आम्हांपाशीं सेवक लोक दिगांत प्रताप करावे ऐसे आहेत. यांतील तुमचे बराबर एकास देऊन एकादें राज्य साधून दिल्हें असतें. किंवा पूर्वीं महाराजांनीं साध्य केलें त्यांतून तुम्हीं साध्य करून आम्हांस पराक्रम करून दाखवावा होता. किंवा आम्हीं तें राज्य यवनांनीं घेतलें तें पुन्हा सोडवितों. [तेहां] तुम्हांसही याखेरीज यांतील सोडवून दिल्हें असतें. आम्हीं सोडविलें यांत मागावें, व राज्याचा विभाग करावा द्यावा म्हणावें हे कोठें नीत आहे? पूर्वींही कोठें जालें नाहीं. हे कोण बुद्धि केली? कैलासवासी राजाराम साहेब यांणीं औरंगजेब मोठे बलाढ्य शत्रु दोन लक्ष फौज व दोन लक्ष पायदळासुद्धां येऊन संभाजी राजे यांचे अव्यवस्थेमुळें राज्यहरण केलें, सर्व फौज बुडाली, ऐसे समयांत कोणते प्रकारें चंदीकडे आम्हांस टाकून जाण्याचा समय प्राप्त जाला [तेव्हां] तसें करून चंदीस

६२. को० प्रत अमात्याचें नांव देत नाहीं. हा अमात्य रामचंद्र पंताचा पुत्र असावा.

* जंगी=लढाऊ, युद्ध संबंधी. हल्लीं या शब्दाचा अर्थ अगदीं भिन्न झाला आहे.

जाऊन पावले. तेथें फौज व सुभे जमवून दौलत जमविली. आणि तेथून रात्रंदिवस शत्रूशीं लढाया देऊन फौज त्यांची बुडवून राज्याचा भाग अम्मल नेला. पुन्हा तेथें प्रसंग पडला असतां देशीं येऊन लढाया जातीनें देऊन त्यांचीं मोठीं स्थळें औरंगाबाद [वगैरे] जाऊन लुटलीं. ऐशी ख्यात केली. आम्ही नजरबंदींत होतों. त्यांचे पोटीं ते समयीं आपणच राज्याभिषेक करून राज्य करणें, सिंव्हासन करणें, असतें तरि त्यांचे हातीं काय न होतें ? आमचे ठायीं कसें लक्ष ठेविलें, हें तुम्ही जाणत असोन हा विचार केला. बरें, असो. झाली ती गोष्ट बरीच जहाली. याउपरि तरि यवनाचा आश्रय करावा हें विहित नव्हे ऐसें मनांत आणोन हरप्रकारें निघावें. तुह्मांस दौलत पाहिजे ती आम्ही नवीन सिद्ध करून देऊं अगर यांत खर्चास नेमणूक अधिक करून मागींवी.[६३] राज्याचा वांटा म्हणणें हें पुराणांतरींही जहालें नाहीं. हे बुद्धि धरूं नये." ऐशीं पत्रें व सांगोन पाठविलें कीं, "सेनापति सेवक लोक असोन, लढाई करून, हरामखोरी करून, महाराष्ट्र राज्य व धर्म सोडून यवनास शरण गेले. तेही मोठे कुळींचे रामदेवराव जाधवराव यांचा वंश. परंतु [त्यांणीं] धर्म सोडिला. त्यांची अनुकूलता करून सेवक लोकांस व यवनास शरण जाणें हें फार वाईट," म्हणून बहुता रीतीनें सांगून पाठविलें असतां ते गोष्ट त्यांचे चित्तीं कांहींच आली नाहीं. आणि केले मनसुब्याचे अभिमानास पडून, निजाम उल्मुलुख यांणींही प्रतिनिधीचे विद्यमाने बोलणें ठरून तह जाला असतां लागलेच बिघाड करणें हा विचार न करितां, ते व हे मिळोन चालून पुढें आले.

त्यासमयीं महाराजांनीं सर्व सरदार प्रधान पंत व प्रतिनिधी व सेनापति व सरलष्कर व सेना साहेब सुभा, फत्तेसिंग बावा भोसले व पंवार विश्वासराव वगैरे दरखदार चिटणीस, पोतनीस जमा करून विचार केला जे, "निजाम उल्मुलुख यांणीं तह केला [असतां] व पादशाही तह जाला असतां, आमचें गृहच्छिद्र हातीं घेऊन [त्यांणीं] मसलत आरंभिली. जाधवराव निमकहराम होऊन मसलतींत मिळोन राज्याचा विभाग पुराणांतरींही नाहीं तो करावा [म्हणतात.] पाहिजे ते बेनमी करून घ्यावी[६४] म्हटलें असतां ऐकत नाहीं. अशी संभाजी राजे यांस दुर्बुद्धि निर्माण जहाली. याचा विचार कसा करावा ? जातीनें जाऊन नवाब यांशीं लढाई देण्याची ऐसा

६३. याजपुढें कोल्हापूर प्रतींत मजकूर निराळाच आहे तो "अगर या दौलतींतच विभाग कसा करावा हें तुमचें आमचे विचारें बोलून घेऊं. तुम्ही व आम्ही राज्याचे मालक, घरगुती कामास यवनांचा आश्रय करूं नये. वडिलांनीं केलें त्याप्रमाणें तुम्हीं आम्हीं यवनांचा पराभव एक विचारें करून राज्य साधून वडिलांचा नेम सिद्धीस न्यावा."

६४. याबद्दल "पाहिजे तसें करून घ्यावें म्हटलें असतां." को॰ प्रतींत आहे.

आमचा मनोदय जाला आहे. तुम्हीं सर्वांनीं फौजेची तयारी करून निघावें." ऐशी आज्ञा केली. तेसमयीं अष्टप्रधान व सरदार यांणीं विनंती केली कीं, "आम्हीं सारे सेवक लोक असतां महाराजांनींच असे मसलतीस खांसा निघावें, ऐशी कांहीं मातबर मसलत हे नाहीं. खांसा पादशाहा दिल्लीहून चालून आला असतांही स्वामीस निघणें नलगे. ऐशी उमेद आम्ही सेवक ठेवितों. मग या मसलतीस विचार काय आहे? पादशाहींतील एक सुभेदार नबाब चालून येतात, त्यांत संभाजी राजे जाऊन मिळाले म्हणोन मोठी गोष्ट सिद्ध केली नाहीं. आपणांस निघणें तरि दिल्लीची पादशाही घेणें, आणि दुसरें खंडाचें राज्य घेणें, असें असल्यास निघावें ऐसें मनांत आणिलें तरि असो. या कार्यास एका सेवकास आज्ञा करावी. ज्यास आज्ञा होईल तो एकजण हें कार्य करून येईल." ऐसें बोलले. हे सर्वांची उमेद व पराक्रम ऐकून महाराज बहुत संतोषी जहाले. आणि बाजीराव प्रधान व सेनापति व सरलष्कर, सेना साहेब सुभा व हुजरात फौजेचे सरदार यांस "सर्वांनीं तयारी करून निघावें" [ऐशी] आज्ञा जहाली. मोंगलाई लढाई म्हणोन तोफखाना तयार करवून आंगरे[६५] यांस आज्ञा करवून दारू गोळा त्यांणीं पुरवावा ऐसें केलें. पायदळ बराबर दिल्हें. सर्वांनीं एकमतें चालून बाजीराव प्रधान यांचे मसलतीनें चालावें सांगितलें.

बाजीराव प्रधान व सरदार निघोन मोंगलांचे मोकाबल्यास पुढें गेले. आणि विचार केला जे, "तूर्तच लढाई देऊं नये. माणूस व दारूगोळा खराब करूं नये. भोंवतें हिंडून गोषैमाल[६६] देऊन त्यांचा मुलुख मारून धुंदी करावी. रसद[६७] बंद करावी. घेरून धरून जेर करून जागां जागां घालवून लढाई द्यावी." ऐसा विचार करून भोंवताली मुलूख मारून व जाळून फन्ना केला. रसद, दाणा, गल्ला येणार त्या वाटा रोखून धरून मारूं लागले. मोंगलांचे लष्करांत महागाई पडली. मोठी मजल करणें राहिलें. मोठी मजल केली असतां भोंवत्या सडे फौजेच्या टोळ्या करून चोहोंकडून घालवूं लागले. बुनगे मारावे कहीकबाड[६९] मारावें, ऐसें करूं लागले. तेव्हां कोणी कडून कोणते समयीं येतील, घालवितील हा विचार पडला. याजमुळें दोन कोसांची मजल करूं लागले. नबाब यांणीं राजे व जाधवराव यांस बोलावून विचार केला जे, "मराठी फौज लढाई न देतां,

६५. आंगरे यांस सांगण्याचें कारण असें कीं, त्यांस टोपीवाले यांच्या जाहजांत बिलायती दारूगोळा पुष्कळ सांपडे.

६६. गोषूमाल=कान पिळणें, बाजूनें ह- ह्य करून निघून जाणें?

६७. रसद=द्रव्याचा व धान्याचा पुरवठा.

६८. 'तजाल'? चि॰प्र॰

६९. कहीकबाड=दाणा वैरण पुरविणाऱ्या टोळया व त्यांणीं आणिलेलें सामान.

अनुक्रमणिका

मोड जाला तरि त्याचा हिसाब न धरितां, फिरोन पळोन जाऊन येऊन लढाई देतात, मुलूख मारून रसद बंद केली. घाबरें केलें. राजे तुम्ही व जाधवराव म्हराटी फौज, तुम्हीं त्यांच्यामागें लागावें, लढाई द्यावी, तें तुम्हीं करीत नाहीं. तुम्ही उभयतां त्यांप्रमाणें आपले फौजेच्या टोळ्या करून त्यांचे मुलकांत बैसावें, मुलुख मारावा, लढाई देऊन ठाणीं ध्यावीं, हें करीत नाहीं. तुमचे भरंवशियावर, तुम्हीही मराठे, त्यांजप्रमाणें धुंदी कराल, म्हणून मसलत केली. [त्यांशीं] विघाड केला. त्यास याउपरि तरि याप्रमाणें करून त्यांस घाबरें करावें. लष्करास रसद आणून पावती करावी," बोलले. तेव्हां जाधवराव यांणीं उत्तर केलें जे, "आम्हांपाशीं लोक बहुत करून मोंगल आहेत. या-जमुळें धांवणी होत नाहीं." राजे यांणीं उत्तर केलें जे "आम्हांकडील फौज बाहेर रवाना करावी तरि जमात भारी नाहीं. आणि आम्हांस कांहीं एकांतीं बोलावयाचें आहे." म्हणून सर्व लोक आपले कारभारी सुद्धां लावून देऊन नवाबापाशीं बोलले जे, "आम्हांकडील दरमहाचा ऐवज देणें तो कारभारी यांजपाशीं देऊं नये. आम्हांपाशींच पाठवीत जावा." तें ऐकोन बरें म्हणोन सांगोन तबक आणवून निरोप दिल्हा. आणि नबाबांनीं विचार केला जे, "याउपरि पुढें चालून जाणें ठीक नाहीं. फौज गारद होईल." म्हणोन कूच करून मागें सरले आणि मनांत आणिलें कीं, "प्रधान पदींचे अधिकारी व कारभारी ज्यांनीं इतकी मसलत उभी करून राजकारण केलें त्यांचा विश्वास नाहीं. मसलतीचें बोलणें एकीकडे राहिलें. दरमहाचा ऐवज खासगीस नेऊन लोकांस न देतां खजीना करावयाची इच्छा धरिली. शिपाईगिरी व मसलत [७२]कजाखी करणें हें कांहींएक दौलतीचें चिन्हच नाहीं. राजाराम यांचे बेटे, त्यां सारखे असतील, ऐसें आमचे मनांत. ते हे ऐसे कोता अंदेशाचे आहेत. बरें मोठीं पदरीं माणसें मनसबदार व सरदार मोठे कजाखीचे तेही नाहींत. येते समयीं चार लोक नवीन जमाव करून तेही राज्य कसें करावें, त्यांजपासोन काम कसें ध्यावें, हें कांहींच [७३]नाहीं. यांचे भरंवशियावर इतकी मोठी मसलत आम्हीं करून शाहू राजे यांशीं बिघाड केला, ही गोष्ट आम्ही बहुत वाईट केली" म्हणोन नबाबाची हिंमत निघोन गेली. आणि मसलत तरि केली याचा परिणाम दिसत नाहीं म्हणून बहुत विचारांत पडले. या संधींत जाधवरावास बुद्धि आठवली

---

७०. गारद=नष्ट, नाइनाट.

७१. हे संभाजीचे पेशवे निळकंठ प्रभू महाडकर.

७२. कजाखी=भांडाभांडी, आडून पडून लढाई.

७३. हा संभाजीचे उणेपणाचा मजकूर को० व इं० प्रतींत नाहीं.

[८९] ॥ श्री राम ॥

राजश्री बाळाजी पंडित प्रधान गोसावी यांसि—

छ सकल गुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य—स्ने॥ येशवंतराऊ दाभाडे सेनापति दंडवत विनंती उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय लेखन करीत असले पाहिजे. विशेष खासगत कोठीचे बैल सर[६४] २०० दोनशें येसाजी गव्हाणा याचे स्वाधीन करून सातारा मिरज प्रांतें पाठविले आहेत. ये विशीं गोसावी यांनीं आपल्याकडील कमावीसदारास पत्रें देऊन सरसाल कोठीस हाशिलाचा उपसर्ग न होतां आमदरफ्त[६५] सुरळीत चाले ते गोष्टी केली पाहिजे. जाणिजे. र॥ छ ८ जिल्हेज. बहुत काय लिहिणें लोभ असों दीजे हे विनंती.

श्री.
श्री राजाशाहू स्वामी
छत्रपति येशवंतराव
दाभाडे सेनापति.
*

[९०] ॥ श्री ॥

राजश्रियाविराजीत राजमान्य राजश्री कृष्णराव बळवंतराव स्वामी गोसावी यांसि—

पो॥ माधवराव नारायण प्रधान नमस्कार विनंती उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष—भुजापा शिराळकर वाणी वा॥ मौजे कुरडुपें॥———यांणीं मौजे मा॥रची कमावीस रा॥ जगपतराव निंबाळकर यांजकडून केली होती त्यास वाणी मा॥रानें कांहीं अन्याय केला स॥ त्याजला न्यावयाबद्दल भागानगराहून नबाबाकडून सजावल[६६] आले. त्यास वाणी मा॥र मौजे मजकुराहून पळोन जाऊन क॥ केम येथें राहिला आहे, म्हणोन हुजूर विदित जाहालें. त्याजवरून हें पत्र सादर केलें असे. तरि तुम्ही आपले कडील का॥ दारांस ताकीद करून का॥ मा॥रीं सजावल येतील त्यांचे स्वाधीन वाणी मा॥स करून कबज घेणें. जाणिजे. छ २२ रजब सु॥ समानीन मया व अल्लफ. बहुत काय लिहिणें हें विनंती.

[९१] ॥ श्री ॥

राजश्री त्रिंबकराव दाभाडे सेनापती गोसावी यांसिः—

छ अखंडित लक्षुमी अळंकृत राजमान्य स्ने॥ गोविंदराव नारायण आशीरवाद छ २४ रा॥खर पावेतों आपले कृपावलोकनें करून क्षेम असें. विशेष. इकडील मजकूर ता॥ वैशाख व॥ ३ पावेतों यथास्थित असों विशेष. राजश्री फत्तेसिंगराव गायकवाड सेनाखासखेल समशेर बहादर यांणीं सरकारची ताकीद

६४. सर=संख्या, (नग, डाग याप्रमाणें)
६५. आमदरफ्त=जाणें येणें.

* हा शिक्का अष्टकोनी आहे.
६६. सजावल=जासूद.

अनुक्रमणिका

पत्रें गकारां*विशीं व शहरचे दखलीविशीं आणलीं त्याचा मा।र पेशजीं लि॥ आहे. हल्लीं पत्राच्या नकला करून पा॥ आहेत. यासि उत्तर केलें कीं, गकारास बहादर येथील अधिकारी यांणीं प्रथम देऊन शहरांत घेतलें होतें. येविशींचीं पत्रें पूर्वीं सरकारांत गेलीं होतीं तें तुम्ही जाणतच आहां. त्या अन्वयावरून कार्तिक माशीं तुमचा आमचा तह ठरला. तेसमयीं यादींत कलम लिहिलें आहे कीं, शहरांत राहतील तों पावेतों बाहेर उपसर्ग होऊं न द्यावा. बाहेर गेले तर शहरांत न घ्यावें. त्याप्रमाणें घडलें असतां शब्द लावावा ऐसें नाहीं. शहरचे आमलाचे दखल मा।र काठेवाड व बरमगांवचे मामलतीचे इजारी यांचे बाकीचा ऐवज सवा लक्ष राहिला आहे तो घ्यावा आणि येथें कारकून राहील त्याणें सीबंदीचा दरमहाचा ऐवज सहा हजार देत जावा. शहरांत बखेडा हरएकविशीं न करावा. सुदामतप्रमाणें चालावें. येविशींची खातरी करावी. म्हणजे सरकार आज्ञेप्रों दखल देऊं. गुंता नाहीं. परंतु त्यास काठेवाडचा ऐवज देणें नाहीं. आणि दखल घेणें त्याजवरून राजश्री गोविंदराव फौजसुद्धां वाडे-कमाडेस मुक्कामास आले आहेत. दस्तूरचीं गावें सहजांत फौजेचे मुक्कामानें खराब होत आहेत. उपाय काय येविशींची विनंती सरकारांत करून उत्तर लौकर पाठवावें. त्याप्रों वर्तणूक करूं. सरकारांतून निक्षून ताकीद यांचे वकील तेथें आहेत त्यांस करवावी कीं, काठेवाड झालेवाडचा ऐवज याची व शहरीं राहील त्याणें दरमाहा द्यावा, सुरळीत चालावें, याची निशा करून दखल घ्यावा ह्मणजे वकीलांचीं पत्रें परभारें येतील. व येथें सरकारचीं पाठ-वावीं ह्मणजे देऊन जाबसाल करूं. त्यांसही समजलें आहे कीं, ऐवजाची निशा जाल्याखेरीज दखल होणार नाहीं. परंतु पत्रें पाठवून खुलासा पहातात. आज पत्रें आलीं कीं, रा॥ चिंतो रणछोड बोधनी यांजकडे शहरची मामलत सांगितली. शहर व दस्तुरचा दखल द्यावा. कारकून मा।र निल्हे कडील पत्र घेऊन आला त्याशीं बोलणें याच अन्वयें जालें. आज उत्तरें घेऊन लष्करांत जाईल. लष्कर कासींद्रे पालडीजवळ आहे. याउपरि घडे तें लिहून पाठवूं. येथें कोणी मामलेदार असतात. सर्वांशीं वाईट बरें कशास बोलावें लागतें मामलेदार येणार तो ज्येष्ट मास पावेतों यावा. आश्वीन मासीं आल्यास पांच महिने शिबंदीचे चालणार नाहीं, गवगवा पडेल. पुढील सालीं रसद कोणी देणार नाहीं. यास्तव लौकर आल्यानें ठीक आहे. माइल विल्हेस लावून चालविलें. हे आशीरवाद.†

---

* 'गकार' कोण? गायकवाड तर नव्हत!

† हें पत्र लिहिणारा कोण तें माहित नाहीं. पत्रांतील मजकुराचा संबंधही तूर्त कांहींच कळत नाहीं.

[९२] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजश्री धोंडोबा[६७] यांसि—सदाशिव चिमणाजी आशिर्वाद उपरि येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणे. विशेष. धारेचा प्रकार उपस्थित जाला होता. तो तीर्थरूपांनीं सोडून तेथें धारेजवळ रा। गोविंद हरी[६८] यांस ठेवून आपण कोटयाच्या रोखें रांणाजीचे[६९] सरहदेस गेले. तेथून दिल्लीचा मार्ग समीपच. पठाणांनींच येऊन लाहोर घेतलें. वजीर व मनसूर अल्लीखान चाळीस कोसांवर गेले. पठाणांचीच सल्लाबत यांजवरि होती. यास्तव वजिरांनीं पादशहांस बाहेर निघावयाविशीं लिहिलें होतें. पादशहा भगेंद्रांनीं वेथिस्त. यास्तव पातशाहांनीं शाहाजादियाचा मरातीब अलमगीर[७०] पादशाहानीं बहादूरशाहा व अजमशास दिल्हा होता त्याप्रमाणें देऊन शाहाजादा वजीरासमीप पाठविला. लढाई होणें होती. पुढें कसकसें जाहालें असेल वर्तमान येईल तें लेहून पाठवूं. येशवंतराव पवार औरंगाबादेहून कूच करून गेले. त्यांचे मागें मागें राघो गोविंद गेले होते. गांठ पडों न देतां ते झाडून गेले. धारेस गेलेसें वर्तमान आलें आहे. नबाब ब्र्हाणपुरास गेला. पुढें जाईलसें दिसत नाहीं. सुरतेकडेही जात नाहीं. रा। गोविंदराव तीर्थरूपांजवळ बोलत होते कीं, नवाब सुरतेस जातो, दाभाडियांचे आपण साहित्य करावें. तेव्हां निमे गुजराथ द्यावी [म्हणजे] साहित्य करूं म्हणाले. त्यास गोविंदराव आह्मांजवळ बोलिले, लक्ष रुपये रोख चहूं पांच पावेतों परगणे जहाले तरि स्वामींनीं मान्य करून साहित्य करावें. त्यास आम्ही म्हणालों कीं, पांच लक्ष रोख, पांचा लक्षांची जागा द्यावी. म्हणोन त्यास मा।रनिल्हे उमाबाई जवळ बोलले. तीं मुलकाची गोष्ट मान्य न करीत. पैका देऊं म्हणालीं व तीर्थरूपांचें उत्तर तो निमे गुजराथ घेऊं तरीच साहित्य करूं ह्मणोन आलें. जरि नबाब सुरतेकडे जाता तर दाभाडेही बोलते. तें होत नाहीं. याजकरितां तो प्रसंग शिथिल पँडला.

[९३] ॥ श्री ॥

राजश्री रावजी गोविंद गोसावी यांसि—

छ अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य—स्ने॥ मल्हार होळकर दंडवत विनंती उपरि तुम्ही राजश्री खंडो माहादेव व सखाराम जगजीवन सह श्रीपंढर-

---

६७. धोंडोबा हे कोण?
६८. गोविंद हरी हे पटवर्धन.
६९. राणाजी उदेपूरचे.
७०. अलमगीर=औरंगजेब.

७१. हें पत्र अपुरें आहे. तथापि हें सन १७४८.४९ सालीं लिहिलें असावेंसें आंतील मजकुरावरून वाटतें.

पुराकडे छ ५ रोजीं गेल्याचें वर्तमान राजश्री माधवराव येशवंत यांचे लिहिल्याव-रून समजण्यांत आलें. तेथें गेल्यावर श्रीचे दर्शनाचा गुंता उर्कोन सरकार प्रकर्णीं बोलण्याचा प्रसंग पडून घाटावर आणिलेंच असेल. कारभारी यांजकडून प्रतिकूलता कोणतीही नाहीं. येक दोस्ताचे रुकाराची गुंता तेही बोलून चालून पल्यावर आणिलेंच* असेल. सारांश प्रसंगीं कोणेही विशींची न्यूनता न पडतां आरंभिला कार [?] अविलंबें शेवटास जाय तें करणें. दुसरें, इंग्रजांनीं काम काजें उगऊन घेण्याची बहुत निकड लाविली होती, त्यांत पन्हाळेकरांची कुमक करून मसलत वाढवावी हा इरादा दिसण्यांत येतो. याचें बारीकपणें वास्तविक असेल तसें लेहून सविस्तरें कळविणें रा॥ छ १७ रजब सु॥ सल्लास अशर मयातैन व अलफ बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

[९४] ॥ श्री ॥

पु॥ राजश्री त्रिंबकराव विश्वनाथ[७२] स्वामी गोसावी यांसि—

विनंती उपरि राजश्री हिंदुराव सेनापति[७३] थोर मनुष्य, बोलण्यांत, मर्यादेंत, तिलमात्र अंतर दाखवीत नाहींत. आम्ही त्यांचे बहुमानास त्यांचे विचारें मातबर प्रकार करणें प्राप्त झाल्यास त्यांचे मसलतीखेरीज करणार नाहीं. तेही आमच्या डेरियास आले होते. कोणें रोखें जावें, कसें करावें, इत्यादि त्यांच्या विचारें करीत असों. तेही राहिल्या सारखें होईल तित [के] करून दाखवावें याच प्रकारें चित्तापासून बोलतात. फौजेचा प्रकार पाहतां स्वामींनीं नेमणूक केली त्यांपैकीं हजार बाराशें तर आलेच नाहींत. आली फौज तिची गणती घेतल्यास चौथाई तर कमी होईलच. तेव्हां फौजही कमी मातबर भरण्यांत समजत नाहीं. निवडक प्रकार तेव्हांच उघडा दिसतो. सरदार छावणीस राहिले. त्यांसही छावणीचें संकट. त्यापक्षीं जितके फौजेस ठेवावें तितका खर्च भारी. यामुळें भागले थकले, सबर निबर, कोणाचे देण्या घेण्यामुळें बनतें, न बनतें यामुळें येकुण माणूस कमी होतें. तेव्हां भरणा कमी. गाडदी तरि चहूंकडे गुंतले. महमद इसफ तरि जरूरीस सिर्‍यांस[७४] पाठविले. आणखी लोक भरणा स्वामीकडून आल्यास त्यास बोलवून घेऊं. येकांड्या असाम्या, घोडे चांगले माणोस आढळाचे थोडे थोडे ज्यास आढळतें तो घेऊन येतो. तूर्त त्याच्या स्वरूपाप्रमाणें रोजमरा करार करून पुढें सर्वांप्रमाणें नालबंदी वगैरे पावेल ऐसें लेहून ठेऊन चाळीस पन्नास तरि ठेविले. शें दोनशें पर्यंत उपयोगी आढळल्या सारिखे वरचेवरि पाहून ठेऊं. चार पथकें निवडून येखादे कामास हुजराचीं

* येथें बाजूवर शिक्का आहे.

७२. हे त्रिंबकराव मामा.

७३. हे घोरपडे मुरारराव गुतीकर.

७४. सिरा प्रांत कर्नाटकांत आहे.

पाठवीन म्हटल्यास नेमणुके प्रमाणें हजारांचे पांचशें जातांना जातात. या प्रकारें अवस्था दाणा चाऱ्यामुळें जाली आहे. राजश्री गोपाळराव गोविंद आमच्या डेरियास येत असतात. राजश्री आनंदराव रास्ते बोलाविल्यास येत असतात. ह्मणोन लिहिलें तें कळलें. ऐशास विचार आचार कर्तव्याकर्तव्य राजश्री मुरारराव घोरपडे यांचे विचारें करितां बहुत उत्तम आहे. ते सांगतील ते नेकसल्ल्हाच[76] सांगतील. फौजेच्या कमतीचा व भरण्याचा अर्थ लिहिला तर तो खराच. छावणीचा प्रकार यास्तव कमती असेल. येकांडे माणोस घोडें पाहून चाळीस पन्नास ठेविले, आणखी येतील तसे पाहून शें दोनशें ठेऊं म्हणोन [लिहिलें] तर चाळीस पन्नास ठेविले ते ठेविले या उपरि नवे लोक येकांडे येकंदर न ठेवणें. वर गोपाळराव व आनंदराव बोलाविल्यास येत असतात म्हणोन तर विचारआचारास उभयतांस बोलावितात. व तेही येतील. गुंता नाहीं. विचार करण्यास सर्वांच्या विचारें केल्यास गुंता काय? जाणिजे छ १० रबिलोवल बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

पौ। छ ५ रा।खर श्रावण

[९६] ॥ श्री ॥

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री रामचंद्र बावा स्वामी गोसावी यांसि--

पोष्य बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंती उपरि येथील कुशल जाणोन स्वकीय कुशल लिहिणें. विशेष--राजश्री राजे अर्जुनसिंग धंधेरे यांचे वडील लेक बुंधेलियांस मिळोन यांचे कनिष्ट पुत्राशीं झुंज केलें. दोन तीन महिने लढाई जाहाली. नाइलाज देखोन यांचे कनिष्ट पुत्रांनीं जोहॅर[78] करून आपण लो[थ]?टून मेला. मग बुंधेलियाचे आसरियानें यांचे वडील पुत्रांनीं घेतलें. भेलशाचे स्वारीस अर्जुनसिंग याचे ज्येष्ट पुत्रांनीं भेटीस यावयाचें व नजर कबूल करावयाचें राजकारण लाविलें. त्यास आम्ही उत्तर केलें कीं, "अर्जुनसिंग आमचे पदरचे जागे [?] यांचे तुम्हीं भेटीस येणें व नजर कबूल करणें तें आधीं अर्जुनसिंग यांस भेटणें, ते आम्हांस आणून भेटवितील, उपरांतिक नजर करार करूं" म्हणोन उत्तर केलें. त्यास ते सालीं भेटीस न आले. हल्लीं तुम्हाशीं भेटीचा पैगाम करतील. व नजर नियाज[79] कबूल करतील. अगर कबूल केली असली तरी तुम्हीं कबूल न करणें. अर्जुन-

७५. येथपर्यंत त्रिंबकरावांनीं लिहिलेल्या पत्रांतील गोषवारा झाला.

७६. नेकसल्ला=चांगला उपदेश, सदुपदेश.

७७. बाळाजी बाजीरावाचें हें पत्र.

७८. जोहर करून=जाळून घेऊन (लाक्षा) जोहर=(लाक्षा) गृह.

७९. नजरनियाज=(नवस.) नजराणा.

अनुक्रमणिका

सिंगाचे हातून येऊन भेटतील, जागे खालीं करून यांचे हवालीं करतील, तरि भेट घेणें. अर्जुनसिंग पदरचे यांची स्थापना करूं ऐसें आमचें वचन गुंतलें आहे. याजवरि दृष्टि देऊन यांची स्थापना करणें. याचा लेक ज्येष्ठ फंद फिरिंदाची गोष्ट सांगेल त्याजवरि सर्वथा न जाणें. जाणिजे. छ २२ सवाल बहुत काय लिहिणें हे विनंती.*

[९६] ॥ श्री ॥

चिरंजीव राजश्री नाना यांसि—बाळाजी बाजीराव प्रधान आशिर्वाद उपरि येथील कुशळ जाणून स्वकीय कुशळ लिहीत जाणें. विशेष. मियाँ आछनचे मजकुराविशीं मुजफरखान यास पत्र लेहून तुम्हांकडे पाठविलें आहे. तें पावलें असेल. त्यास मिया आछनचा व हबशाचा नोरा होऊन अली नवाजखान याचा तह जाला. आपण लोक सुद्धां बाहेर निघालों म्हणून रा॥ महादाजी केशव यांचें पत्र छ १४ रबिलावर शनवारीं आलें. त्यास याप्रमाणें मजकुर जाला तेव्हां महादाजी केशव व कृष्णाजी अनंत मागें फिरलेच असतील. कृष्णाजी अनंत येऊन कोळ्यांचें[83] पारपत्य करावयाचें तरतुदीस लागतील. मुजफरखान यास पत्र पाठविलें आहे, तें त्यास द्यावें ऐसें नाहीं. याजकरितां पत्र न देणें. व जासुदाबरोबर पत्रें महादाजी केशव व अलीनवाजखान यास वगैरे पाठविलीं आहेत. तीं पत्रें पाठवावयाचें प्रयोजन नाहीं. जासूद तुम्हांजवळ जाऊन पावलेच असतील. त्यास माघारें फिरवावयास जासूद पाठविले असत, तरि तीं पत्रें पावलीं असतील तर [परत] पाठवणें. जाणिजे छ १३ रबिलोवर, बहुत काय लिहिणें—मुजफरखानांनीं जाऊन जवार घेतली. गंभीर गड घेतला. याची सलाबत त्यांजवर पडली. कोळी मैदानचे झुंझणार नव्हत. दोन हजार मुजफरखान, सटवोजी जाधव, कृष्णाजीपंत तुम्हीं जलदीनें जावें. उशीर न करावा सत्वर काम उरकेल. उत्तम प्रकारें पारपत्य करावें. घरांतील चोर मळमळित जाहालिया परतेल. लबाडी करतील. हे आशिरवाद. पो॥ छ १६ रबिलावर.

[९७] ॥ श्री ॥

राजश्रियाविराजित राजमान्य राजश्री रामचंद्र बावा स्वामी गोसांवी यांसि:—

पोष्य बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंती उपरि येथील कुशल

---

८०. यावरून प्रामाणिकपणा आमच्या राजकार्यधुरंधरांत होता ! ज्याची बाजू ते स्वीकारीत त्यांस कांहीं ते अंतर देत नसत.

*मागें पृ० ७६ टी० ६२ पहा.

८१. नाना पुरंदरे असावे.

८२. सुरतकर?

८३. कोळी जव्हारचे वगैरे.

जाणोन स्वकीय कुशल लिहिणें. विशेष. किल्ले कऱ्हारा हा दतीयेकरानीं पैगाम करून घेतला; आणि झांशी प्रांतीं उपसर्ग करीत आहेत; सरकारची बाकी गेणें ते देत नाहींत; मवाशी मनमाने तैसी करितात, ह्मणोन राजश्री नारो शंकर याणीं लिहिलें त्यास येविशीं त्यांणीं तुम्हांसही लिहिणें तें लिहिलेंच असेल. तुम्हीही या गोष्टीची पैरवी चित्तांत उचित कर्तव्य तें आणलीच असाल. त्यास यंदा दतीयेकरांनीं दो चौं प्रकारें लबाडीच केली. विना त्यास बोडसेकरासारखाच नतिजा दिल्या खेरीज हल्खुर्द राहोन सरकारचा अंमल सुरळीत देतात ऐसें नाहीं. ऐशियास मा॥र निल्लेची मदत फौज पाठवून केली पाहिजे, कीं दहशतीनेंच कऱ्हाऱ्हा सोडीत आणि आपले जागां जाऊन सरकारी अंमल सुरळीत चालतात. याजकरितां येथूनही मीरखान वगैरे मा॥रनिल्लेचे ताबिजातील पथकें आहेत. त्यास ताकीदपत्रें लिहिलीं आहेत व त्या प्रांतीं इजतखान वगैरे आहेत त्यांस ताकीद करून फौजसुद्धां मा॥र निल्लेकडे पाठवणें ह्मणजे फौजेच्या दबाबानें जें काम होणें तें होईल. मुल्कांत फितुर होणार नाहीं. यद्यपि दतीयेकर कऱ्हाऱ्हा धरून बसलेच तरी काय मुजाका आहे? फौज त्या प्रांतीं फिरूं लागलियावरि त्याचा आटा बंद करील ऐसा प्रकार आहे. तरि जें करणें तें विचारें यांची पैरवी करून सुरळीत होय तें करणें. रा॥ छ १७ सवाल. बहुत काय लिहिणें हे विनंती.

[९८] ॥ श्री ॥

अखंडित लक्षुमी अळंकृत राजमान्य राजश्री विसाजी कृष्ण व हरी गोपाळ गोसांवी यांसि:—

सेवक बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार सु॥ सितेन मया व अलफ. तुम्ही शिरहट्टी घेतली याचीं पत्रें पाठविलीं तीं पावोन संतोष जाहाला. उत्तरें आलाहिदा पुरवण्यांत लिहिलीं असत. त्याजवरून शिरहट्टीचा बंदोबस्त करून तुम्ही पुढें गेलांच असाल. कोठें गेलां काय वर्तमान तें आठा रोजाच्या अंतरानें लिहीत जाणें. वरकडही त्या प्रांतींचें वर्तमान लिहीत जाणें. जाणिजे. छ २६ रमजान. बहुत काय लिहिणें.

[९९] ॥ श्री ॥

राजश्री मल्हारजी होळकर व राजश्री जयाजी शिंदे गोसांवी यांसि:—

अखंडित लक्ष्मी अळंकृत राजमान्य स्ने॥ बाळाजी बाजीराव प्रधान

---

८४. मवाशी=रानटी लुटारूंचें कर्म, धंदा.
८६. नतिजा=फळ, शिक्षा.
८७. हाल्खुद=जसें पाहिजे तसें, यथावश्य.
८८. ताबिजा=ताबियांतील ?
८९. मुजाका=किंमत, महत्व.

आशिर्वाद सु॥ सीत आर्बेन मया व अल्लफ. राजश्री अर्जुनसिंग राजे हे बंगाल्याचे खालीं हुजूर आले त्या तागायत हुजूरच आहेत. त्यास हे हुजूर आल्याअगोदर यांजकडे जागा होती ते जागा राजश्री सभासिंग याणीं हे हुजूर आले यास्तव झुंजून घेतली. यांचा कुंवर तेथें कामास आला. याप्रमाणें नाश जाहला. त्यास हे हुजूर आले होते कीं, पुढें कांहीं राज्य आपल्या जिमे करून घ्यावें, श्रम करावे, सहास करावें, कृपा संपादून घ्यावी. ऐसें असतां हे उमेद एकीकडेच राहोन यांची जागा होती ती जाऊन रहावयास स्थल नाहीं ऐसें जालें. आणि त्यांणीं तो एकनिष्टा धरून बसले आहेत. ऐशास आमच्या विचारें ऐसें आहे जे, यांणीं आपल्या बऱ्याकारणें कश्यप* धरला, चार वर्षें जाहालीं आणि यांची दाद न लागे. तेव्हां ही गोष्ट योग्य नाहीं. हें जाणून निकाल या प्रकारचा काढला आहे जे, हे हुजूर फिर्याद आले होते त्या अगोदर यांजकडे गांव गव्हा ज्याप्रमाणें चालत आले आहेत त्याप्रमाणें चालवावें. अधिकहीं कांहीं देऊं नये. त्यांत उणें करूं नये. ये विशीं यंदा सभासिंग याजकडील तह सरकारचा होणें तो जाहालियावरि सदर्हू प्रमाणें याची जागा यास द्यावयाचा करार करून याचे जिमे करावी. जाजती उपसर्ग लागों न द्यावा. याप्रमाणें खामखा[११] करावें. कदाचित बुंधेले ह्मणतील कीं, याची पुरातन जागा कांहीं नाहीं, ऐसे असतां काय म्हणून ते जागा द्यावी? तरि हे पुरातन आहेत म्हणोन द्यावी ऐसें नाहीं. हे सरकारांत आले त्या आगोदर याजकडे जागा होती त्यापासून याजकडे चालत नाहीं. कजिया करितात. यास्तव हुजूर फिर्याद आल्या अगोदर यांजकडे होती त्याजप्रमाणें यांजकडे चालों देत तें करणें. या उपरि यांचें काम लांबणीवर न घालणें. हे बहुत येथें हैराण जाहाले आहेत व यांची हैराण गत दूर होणें तें करणें. जाणिजे छ २९ रविलेवल बहुत काय लिहिणें[१२].

(लेखन सीमा)

[१००] ॥ श्री ॥

राजश्री बाळाजी पंडित प्रधान दाजी गोसावी यांसि--

ॐ सकल गुणालंकरण अखंडित लक्षुमी अलंकृत राजमान्य स्ने॥ मानाजी आंगरे वजारत माब रामराम विनंती उपरि येथील कुशळ जाणून स्वकीय कुशळ लेखन करीत असलें पाहिजे. विशेष--सांप्रत पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं

---

१०. नारो शंकर यांची.
११. खामखा=खचित, निश्चित.
१२. मागें पत्र (९५) व टीप ८० पहा.
* कश्यप=कांस, आश्रय.

अनुक्रमणिका

अभ **य** ऋषीतें प्रभु दे राक्षसहत विप्र बहुत पाहून ॥
जनकसुतेतें सांगे भूतांहित[51]हनन बहु तपाहून ॥ ८७ ॥
अव्या **जें**[52] दय प्रभु मग जेंवि चकोरासि चंद्रमा निववी ॥
तेंवि सुतीक्ष्ण[53]मुनीतें दर्शन याचें चि नित्य सस्यववी ॥ ८८ ॥
विस्म **य** पावे प्रभुवर ऐकुनियां वाद्यगीतनाद सरीं ॥
स्वर्गणिकां[54]हीं दिधला उग्रतपा मांडकर्णि सोहकरीं ॥ ८९ ॥
प्रख **रा** सिचापशरधर राम प्रभु दंडकाननीं हर्षे ॥
क्रमिता जाला तापसजनसत्कृतिकरुनियां दहा वर्षें ॥ ९० ॥
प्रथ **म** भ्रात्याते मग घटजातें[55] राम भेटला भावें ॥
त्या मुनि म्हणे तसें हें जेंवि समुद्रांत बेट लाभावें ॥ ९१ ॥
दे त्या **श्री** रामातें हरिदत्तें सर्व वैष्णवें शस्त्रें ॥
जैशीं दिधलीं पूर्वीं राक्षसविनयार्थ गाधिजें अस्त्रें ॥ ९२ ॥
मुनि **रा** जानुमतें तो प्रभु पंचवटीस जाय तो वाटे ॥
पितृसख[56] जटायु भेटे प्रिय साक्षाज्जनकसा चितो वाटे ॥ ९३ ॥
सप्रे **म** म्हणे त्यातें प्रभु हें स्वकुटुंब या जपा सून ॥
तुमची सीता ईतें पाळा गहनांत आजपासून ॥ ९४ ॥
अंड **ज** पतिस[57] पुसोनि प्रभु पंचवटींत राहिला उटजीं ॥
जैसा संतानींच्या[58] दिव्य मधुपराज पुष्पितीं कुटजीं[59] ॥ ९५ ॥
दुर्न **य** दशमुखभगिनी जी शूर्पणखा दुराशया दंडा ॥
जाली भाजन नासाकर्णयुगच्छेद या महा दंडा ॥ ९६ ॥
अंम[60] **रा** रि खर त्रिशिरा दूषण इत्यादि राक्षस क्रूर ॥
चवदा सहस्र वधिले रामें दुःसह हरीस[61] जे शूर ॥ ९७ ॥
हेम **म** य मृगामागें प्रभु दयिताप्रिय करावया लागे ॥
हा सीते हा लक्ष्मण ऐसें तो असुहरेषु[62]हत गांगे[63] ॥ ९८ ॥
सीता **ज** वळुनि दवडी सौमित्रिस तों चि दशमुखें हरिली ॥
ती क्षण सोडवुनि रणीं सत्कीर्ति सुगति जटायुनें वरिली ॥ ९९ ॥
निर्द **य** निस्त्रप[64] रावण नेउनि ठेवी तिला अशोकवनीं ॥

---

५१. भूताहितहनन=सर्व भूतमात्र शत्रूचें हनन. ५२ अव्याजदय=निष्कपट आहे दया ज्याची. ५३ सुतीक्ष्ण=मुनिविशेष. ५४ स्वर्गणिका=अप्सरा. ५५ घटज=अगस्त्य ऋषि. ५६ पितृसख=बापाचा मित्र. ५७ अंडजपति=जटायु. ५८ संतान=कल्पवृक्ष. ५९. कुटज=कुडयाचें झाड. ६० अमरारि=राक्षस. ६१ हरि=इंद्र. ६२ असुहरेषुहत=प्राणहारक बाणानें विद्ध. ६३ गागे=ओरडे. ६४ निस्त्रप=निर्लज्ज.

ती त्यासि म्हणे यावें सुकवीच्या सुयश रे पशो कवनीं ॥१००॥
स्फोट ज शून्य विलोकुनि हाय म्हणे प्रभु फिरे सशोक वनीं ॥
जो दुःखभर सविस्तर आला वाल्मीकिच्या च तो कवनीं ॥ १०१ ॥
अन य त्नें दशवदनें साती इतकें वदोनि जो मेला ॥
प्रभु त्या तातसख्या[६५] जल देउनि हुडकित पुन्हा वनीं गेला ॥ १०२ ॥
प्रभु रा नांत भ्रमतां धरि योजनभुज निशाचर कबंध ॥
त्याचे बाहू छेदुनि करुणार्णव चुकविती नरकबंध ॥ १०३ ॥
तो सु म ति होय राक्षस कोण तुम्ही काय या वनीं कार्य ॥
ऐसें पुसे तयातें सांगे सौमित्रि ऋजुमना[६६] आर्य ॥ १०४ ॥
सांगे श्री मंतातें पुशिलें निजवृत्त तो हि शापाच्या ॥
अंतातें जाणुनि दनुदानव नाशार्थ शेषपापाच्या ॥ १०५ ॥
रुचि रा कृति मी होतों उग्राकारें मुनीस भय भारी ॥
देतां जालों शापी स्थूळशिरा मुनि न रूप मज तारी ॥ १०६ ॥
हें म म वृत्त असा मी झालों शक्राशनिप्रहारानें[६७] ॥
दाहोत्तरकार्य करिन शोधाल म्हणत पुन्हा न हा रानें ॥१०७॥
त्याचा ज गदीश करिति दाह वनीं तो चि दिव्य रूप धरी ॥
बसुनि विमानीं प्रभुला सांगे इष्टाप्तिहेतु युक्ति बरी ॥ १०८ ॥
रामा य मनियमवती सुमति मतंगाश्रमीं असे शबरी ॥
दे दर्शन तीस जिला भेटि तुझी गति तशी गमे न बरी ॥ १०९ ॥
प्रव रा सरसी पंपा संपावा ताप मग पहा धीरा ॥
नग[६८] ऋष्यमूकनामा जवळ चि आहे रघूत्तमा वीरा ॥ ११० ॥
तेथें म नुजश्रेष्ठा वानर आहेत पांच रवितनय ॥
सुग्रीव तयांत वसे तो रामा योग्य तुज सखा सनय ॥ १११ ॥
ऐसें ज लदश्यामें रामें ऐकोनि तो दनु[६९] स्वर्गा ॥
पाठविला हें प्रभुचें निरुपम कारुण्य आवडे भर्गा[७०] ॥ ११२ ॥
हृद य द्रवेल गाइल साधुसभा आत्मपद यश बरी तें ॥
चरित कराया भेटे होउनि अत्यंत सदय शबरीतें ॥ ११३ ॥
ती पू ज न करुनि म्हणे रामा मद्गुरु मतंग मुनि गेला ॥
सत्यपदा प्रति जेव्हां धन्य तुवां चित्रकूट नग केला ॥ ११४ ॥
सुश्रे य मला गुरुनें कथिलें तें सिद्ध जाहलें आजी ॥

---

६५ तातसखा=जटायु. ६६ ऋजु=उजु, सरळ. ६७ अशनि=वज्र. ६८ नग=पर्वत ६९ दनु=राक्षस. ७०. भर्ग=शिव.

अनुक्रमणिका

तृप्ता केली होती करुनि जसी चातकी तशी आ जी ॥ ११५॥
सद रा तिन्ना प्रभुला पंपापथ कथुनि गुरुकडे जाया ॥
राया नमुनि रघूच्या होमी ज्वलदग्नि मानि ती काया ॥ ११६ ॥
होय म हित रूप तिला प्राप्त वर विमान सत्य लोक मग ॥
सानुज पंपा पावे तो श्रीराम स्वभक्तकल्पनग* ॥ ११७ ॥

॥ अथ किष्किंधाकाण्डं ॥

सुखदा श्री[७१] पंपेची परि झाली प्रभुमनीं असुख रचिती ॥
इतरांचे तों तैशा विरहीं तत्काळ ती असु खरचिती ॥ ११८ ॥
हा सीते रा[७२]कापतिमुखि सुख मज तव समागमें होतें ॥
कोणी न म्हणे म्हणतो पुनरपि कर नवस माग मी हो तें ॥
बहु स म जावी लक्ष्मण मग तेथुनि ऋष्यमूकगोत्रा[७३]स ॥
जाती त्यांतें पाहुनि पावे सुग्रीवकीशीं[७४] तो त्रास ॥ १२० ॥
वातात्म ज पाठविला सुग्रीवें विप्रवेष तो यातें ॥
भेटे पावोनि निवे पांथ बहु तृषार्त जेंवि तोयातें ॥ १२१ ॥
तो आश य वृत्त पुसे लक्ष्मण सांगे तयासि तो बाहे ॥
स्कंधीं करि सुगळाशीं भेटि कपिप्रभु हि बहु सुखा लाहे ॥
त्या भास्क रा[७५]त्मजाशीं प्रभुशीं शास्त्रोक्त सख्य तें झालें ॥
आलें मनास रविच्या शक्राचें चित्त हर्षलें भ्यालें ॥ १२३ ॥
दोघे स म सुखदुःख प्रिय कार्य करावया प्रतिज्ञा ते ॥
करितेजाले स्वयशें सुखवाया सज्जनांप्रति ज्ञाते ॥ १२४ ॥
नेली र ज निचरें स्त्री अनुमानें जानकी असें जाणे ॥
अस्मच्छ्रुतीस वाढित गेली ती रामनाम हीं वाणें[७६] ॥ १२५ ॥
[७७]रुचिच य मणिकांचनमय दिव्य अलंकार उत्तरीयपटीं ॥
बांधुनि सोडुनि गेली आम्हा कीशांत याचि अद्रितटीं॥ १२६॥
रामा या ज गतीधर[७८]कुहरीं ते नगें[७९] तसे चि आहेत ॥
प्रभु त्यासि म्हणे दाखिव आण अलंकार पुरविं हा हेत॥१२७॥
सीता प्रि य नगें[७९] पाहे राम म्हणे लक्ष्मणा पहा बा हे ॥
तो नेणे इतर म्हणे जाणें नूपुर चि यांत हें आहे ॥ १२८ ॥

* कल्पतरु. ७१ श्री=शोभा. ७२ राका=पूर्णिमा. ७३ गोत्र=पर्वत. ७४ कीश=वानर. ७५ भास्करात्मज=सुग्रीव. ७६ वाणें=वायनें. ७७ रुचि=शोभा. ७८ जगतीधरकुहर=पर्वत गुहा. ७९. नग=दागिने.

साश्रु उ **रा** शीं प्रभु धरि भिजवी शोकोदकें समस्त नग ॥
हारासि म्हणे हा तूं भाग्यें होतासि मजसम [८०]स्तनग ॥ १२९ ॥
बा सांगें **म** ज नेली कोणिकडे राक्षसी प्रिया माजी ॥
त्या वधिन सपरिवारा मज युग जी येतसे [८१]त्रियामा जी ॥१३०॥
सुगळ **श्री** रामातें अश्रु पुसुनियां म्हणे तया अरितें ॥
नेणें भेटविन तुज स्त्रीरत्न करुनि यत्न मी परि तें ॥ १३१ ॥
माजी ही **रा** जसुता स्त्री हरिली वाळिनें तदापि धिरा ॥
मी कपि हि त्यजित नसें तूं कां त्यजितोसि पंडिता वीरा॥१३२॥
त्याप्रति **म** नुजवर म्हणे करितों बा प्रथम मी तुझ्या कार्या ॥
शोधाया मद्दयिता मग करशील प्रयत्न तूं आर्या ॥ १३३ ॥
प्रभु बी **ज** पुसे तैशा वैराचें सुगळ तो असें कळवी ॥
मायावी असुर तया वाळी भंगूनि संगरीं पळवी ॥ १३४ ॥
तो सभ **य** शिरे विवरीं द्वारीं ठेवूनि मज तयामागे ॥
शिरला वाळी हि जसा व्याघ्र चि व्याघ्राचिया वधा रागें॥१३५॥
संवत्स **रा** उपरि ये रक्ताचा विवरभरि महापूर ॥
शब्द न पडतां कानीं गमलें वधिला चि शत्रुनीं शूर ॥१३६॥
शोकें भ्र **म** लों विवरद्वारीं ठेवूनि गिरिधरा आलों ॥
रडलों अभिषेकीं मी वश सचिवाच्या दुराग्रहें जालों ॥ १३७॥
तो वाळी **ज** यशाली ये मज पाहुनि पदीं भरे रागें ॥
अंगें मारीन ह्मणे भ्रमलों सर्वत्र लागला मागें ॥ १३८ ॥
हा आश्र **य** निर्भय नग मज कारण सांगतों तुला याचे ॥
वाळी बळजल[८२]धिमथन करि दुंदुभिनामका [८३]लुलायाचें ॥ १३९॥
त्यातें यो **ज** न उडवी तत्बळदर्पासि निंदुनि करानें ॥
आश्रम मतंगमुनिचा भरला तद्रक्तबिंदुनि[८४]करानें ॥ १४० ॥
क्षुब्धाश **य** मुनि शापी तो वाळी मूढ ऋष्यमूकनगीं ॥
[८५]व्यसु हो प्रवेशतां ची क्षम कोण मदुक्तलंघनास जगीं ॥१४१॥
वाळिप **रा** क्रम परिसुनि पादांगुष्ठें शरीर दश गांवें[८६] ॥
प्रभु दुंदुभिचें उडवी ज्याचें शेषें असीम यश गावें ॥ १४२॥
एके चि **म** हाबाणें प्रभु भेदी सप्तशालभूमितळ ॥
वाळिवधीं संप्रत्यय होउनि वर्णी [८७]सुकंठ रामबळ ॥ १४३ ॥

---

८० स्तनग=स्तनावर लोळणारा. ८१. त्रियामा=रात्र. ८२ जलधि=समुद्र. ८३ लुलाय=रेडा. ८४ निकर=समूह. ८५ व्यसु=मृत. ८६ गांवें=योजनें. ८७ सुकंठ=सुग्रीव.

वाळीतें **श्री** रामप्रभु मारायासि सिद्ध होय मग ॥
सुगळासि म्हणे हटिक[88]त्वदहित मब्दाणविद्ध हो[89]यमग ॥ १४४ ॥

तो सम **रा** येतां प्रभु एकेचि शरें तयां उरीं ताडी ॥
पाडी तद्राज्यश्रीस्त्री भोगायासि तदनुजा धाडी ॥ १४५ ॥

वानर **म** हाबळ अमित सुग्रीवें आणवूनि भेटविले ॥
त्यांचे प्रतापदहन प्रभुपवमानें पळांत पेटविले ॥ १४६ ॥

सुर[90]रां **ज** दिशेसि विनत वरुणदिशेतें सुषेण पाठविला ॥
[91]धनददिशेतें शतबळ सुग्रीवें पण मनांत आठविला ॥ १४७ ॥

तैसेचि **य** मदिशेतें जांबवदंगदमरुत्सुतादि कपी ॥
धाडी मास अवधि करि कीं प्रभु विरहार्त जळ हि नीट न पी॥

शोधुनि **रा** जसुतेतें विनतादिक परतले श्रमुनि आले ॥
वाळिसुतादि अवधितें लंघुनि चिंतार्थ शासना भ्याले ॥ १४९ ॥

म्हणति **म** रावें दुस्तर सागर पाहोनि बोलिले हाय ॥
धन्य जटायु प्रभुच्या जेणें कार्यार्थ वेंचिला काय ॥ १५० ॥

त्या अनु **ज** मरणपरिसुनि कीशांसि पुसे जटायुचा भ्राता ॥
संपातिनामका त्या अंगद कथि वृत्त सुत जसा ताता ॥ १५१ ॥

अर्पीन तो **य** भ्रात्या सांगे निजवृत्त जानकी शोध ॥
तो धर्मज्ञ म्हणे मज साधुनिशाकरमुनींद्र करि बोध ॥ १५२ ॥

कथितां **ज** नकसुतेची वार्ता तच्छोधकासि तुज लक्ष ॥
दक्ष स्तवितिल रवितेजें दग्ध भव्य नव पक्ष ॥ १५३ ॥

सीता प्र **य** ता दिसती तिजला लंकापुरीं अशोकवनीं ॥
शत योजन पाहतसे गृध्र करा यत्न जा तिच्या अवनीं ॥ १५४ ॥

गृध्रव **रा** नें ऐसें सांगुनि होउनि सपक्ष हर्षानें ॥
केलें गमन निववले कपि सर्व जसे मयूर वर्षानें[92] ॥ १५५ ॥

मारुति **म** हेंद्रशिखरीं चढला ऋक्षपकतस्तवें फुगला ॥
निजबळ कळतां सद्यश मिळतां राहेल कवि कसा उगला ॥ १५६ ॥

॥ अथ सुंदरकांड ॥

बळसिंधु **श्री** मारुति लंघुनि शतयोजनाब्धि तो पारा[93] ॥
पावे प्रभुवरशरसा ज्या अतिदुस्तर हि मार्ग सोपारा ॥ १५७ ॥

---

८८ अहित=शत्रु. ८९ यमग=मृत. ९० सुरराजदिशा=पूर्व. ९१ धनददिशा=उत्तर. ९२ वर्ष=वृष्टि. ९३. पार=पलीकडील बाजू.

हरुनि प **रा** क्रमलेशें मारुति लंकाधिदेवतातेजा ॥
शिरला पुरींत तृणसे राक्षस देवा द्विजाग्नि खाते ज्या ॥ १५८ ॥

रावणधा[९४] **म** विलोकुनि पाहे रामप्रिया अशोकवनीं ॥
तों तेथें तो खळ ये तीतें प्रार्थूनि न्यावया भवनीं ॥ १५९ ॥

धिःकारी र **ज** निचरा तें बैसुनि शिशु[९५]पोनगीं पाहे ॥
मारुति मनीं म्हणे हे प्रभुला योग्या महासती आहे ॥ १६० ॥

विफळप **य** त्न होउनि दशमुख जोडुनि म[९६]हाघरा गेला ॥
नव्हतां वश गिळिन असें वदुनि न पावुनि म[९७]हाघ रागेला ॥१६१॥

विश्वास पु **रा** या तो प्रभुगुण गाऊनि दे तिला मु[९८]द्रा ॥
चूडा[९९]मणिसह देवी प्रभु आणाया निरोप दे रु[१००]द्रा ॥ १६२ ॥

मथुनि प्र **म** दवन वधुनि बळ [१]अक्ष म्हणे मनांत कां पडला ॥
दृष्टिस न दशमुख रणीं दाटुनि कपिघनरवासि सांपडला ॥१६३॥

नेला प्रभं **ज** [२]नैतनय बांधुनि राक्षससभेसि बोलविला ॥
बोलुनि सरमुनिमस्तक शतवार सकंपसा चि डोलविला ॥ १६४ ॥

श्रीरामप्रि **य** सख हो देतो जे दास देव देवदया ॥
शरणागता मज अभयदाता तूं करिल देवदेव दया ॥ १६५ ॥

प्रबळ स्त्री **ज** नकसुता न शिवावें तापल्या पहारेंतें ॥
अतिहित या ही त्या ही*लोका आपल्या पहा रेतें ॥ १६६ ॥

प्रभु[३]चें प्रि **य** वस्तु कधीं न जिरे साजे चि ना पदक चोरा ॥
अनुभविल केशराचें कैसें रे राक्षसा प[४]द क[५]चोरा ॥ १६७ ॥

इत्यादि ब **रा** रागें भरुनि वदे तें न त्या खळा साहे ॥
पाहे असिस म्हणे तों त्या त[६]दनुज साधु दूत हा आहे ॥ १६८ ॥

तैलार्द्रें अ **म** †राहितवस्त्रशतें वेष्टवूनि पुच्छातें ॥
पेटवुनि म्हणे फिरवा लंकेंत करूनि घोष तुच्छातें ॥ १६९ ॥

वातसुत **श्री** रामो जयति असें म्हणुनि तो उडे सहसा ॥
जाळी लंकेसि म्हणे रे राक्षस हो रडा मला न हसा ॥ १७० ॥

---

९४ धाम=घर. ९५ नग=झाड. ९६ महाघ=मोठें पाप. ९७ मह=आनंद. ९८ मुद्रा=अंगठी. ९९ चूडामणि=मुद. १०० रुद्र=मारुति. १ अक्ष=रावणाचा पुत्र. २ प्रभंजनतनय=मारुति. * येथें अक्षरें कमी आहेत. ३ प्रभुचें वस्तु=' वस्तु ' शब्द संस्कृतांत नपुंसकलिंगी आहे. ४ पद=स्थान, पदवी. ५ कचोरा=एक प्रकारची वनस्पति-हिचे अंगीं सुवास असल्यामुळें ही केशांना लावीत असतात. ६ तदनुज=बिभीषण. † अमराहित=राक्षस.

होय समी **रा** त्मज[७] तो दीन श्रीरामदार[८]दाहभयें ॥
विझवुनि पुच्छ समुद्रीं श्रीतें पाहुनि निवे बहु स्वजयें ॥ १७१ ॥

पुनरपि **म** हितनयेतें नमुनि तदाज्ञा खळांसि निंदुनि घे ॥
तेयुनि कीशचकोरां निववाया तो कपींद्रइंदु निघे ॥ १७२ ॥

त्या लंघुनि **ज** लधीतें गर्जोनि महेंद्रपर्वतीं उतरे ॥
जाले जयापुढें ते राक्षस सिंहापुढे जसे कुतरे ॥ १७३ ॥

तो परम **य** शस्वी त्या वृद्धा भेटे नमूनि आनंदी ॥
कपि आलिंगुनि म्हणती श्रीरामनिदेश[९]शंभु हा नंदी ॥ १७४ ॥

ज्यां शुद्धाचा **रा** ती प्रभुदयिता देखिली सती सीता ॥
गीता मुमुक्षुनें तशि जाली मद्दृष्टिदर्शनें सीता ॥ १७५ ॥

केलें सद्गु **म** भग्न क्षणदाचर[१०] ही त्यजूनियां शंका ॥
डंका श्रीरामाचा गाजविला ती हि जाळिली लंका ॥ १७६ ॥

हें वृत्त आं **जं**[११] नेयें कथितां परमोत्सवें वनीं चेष्टा ॥
बहु करिति उडति नाचति भक्तजनेष्टा चि त्या न नीचेष्टा॥१७७॥

प्रभुतें प्रि **य** कळवाया ते जांबवदादि उसळले खांतें[१२] ॥
यश अमृतवर्ष कपिबळ अंकुरलें शुष्क मुसकलें[१३] खांतें[१४] ॥ १७८ ॥

वानररा **ज** मन:प्रियमधुवन अत्यंत रम्य पाहून ॥
शिरले युवराजाच्या आज्ञेतें मागतां च लाहून ॥ १७९ ॥

राजांचें भ **य** धरुनी वनपाळा दधिमुखासि ताडून ॥
पाहूनि फळें भक्षुनि मधु[१५] प्याले मधुवनांत झोडून[१६] ॥ १८० ॥

तो वानर **रा** जातें सांगे दधिमुख रडोनि बोभाट ॥
त्या कार्यसिद्धि समजे वाटे सद्गुण चि वर्णितो भाट[१७] ॥ १८१ ॥

लक्ष्मण स **म** जे समजे राम हि निजकार्यसिद्धि कीं भृत्य[१८] ॥
करितात अतिक्रम[१९] ते करिती स्वाम्युक्तसिद्धि जें कृत्य ॥ १८२ ॥

ते विजय **श्री** मंडित पवनसुतप्रमुख सर्व जे आले ॥
श्रीरामलक्ष्मणसुगळ यांतें साष्टांग वंदिते जाले ॥ १८३ ॥

विरहाधी **रा** त्मा प्रभु त्यांसि पुसे लागली कशी शुद्धी[२०] ॥
सीता कोठें आहे माझ्या ठायीं कशी तिची बुद्धी ॥ १८४ ॥

---

७ समीरात्मज=मारुति. ८ रामदार=सीता. ९ निदेश=आज्ञा. १० क्षणदाचर=राक्षस. ११ आंजनेय=मारुति. १२ ख=आकाश. १३ मुसकलें=मासलें, कुजलें. १४ खात=खत (शेत, झाडें इत्यादिकांचे पोषणार्थ घालतात तें). १५ मधु=मद्य. १६ झाडून=सर्व. १७ भाट=स्तुतिपाठक. १८ भृत्य=चाकर. १९ अतिक्रम=मर्यादा उल्लंघन. २० शुद्धि=शोध.

अनुक्रमणिका

ते सकळ **म** रुत्तनया प्रेरिति तो प्रभुसि नमुनि मणि अर्पी ॥
श्रीसीतावृत्त कथी ते त्या रुग्णासि[21] अमृतसें तर्पी ॥ १८५ ॥
जों शतयो **ज** नजलनिधि लंघुनि जायासि लागलों रामा ॥
प्रगटे विश्राम मला द्यायातें तारकारिचों[22] मामा ॥ १८६ ॥
मम हृद **य** ह्मणे विघ्न स्व उरें पाहूनि ताडितां स्वामी ॥
वदला त्वद्विश्रामा आलों तव बंधु वायुसख वा मी ॥१८७ ॥
सांत्वुनि ध **रा** धरातें[23] पुनरपि जों उसळलों त्वरित सुरसा[24] ॥
शतयोजन मुख पसरी नागांची माय खावया सुरसा[25] ॥ १८८ ॥
तों सोडीं मी **म** नुकुळतिलका निजनवतियोजनाकार[26] ॥
तनु होउनि शिरुनि मुखीं निघतां जाली प्रसन्न ती फार॥१८९॥
आकर्षी म **ज** रामा छायाग्रह[27] सिंहिका[28] तिच्यापोटीं ॥
शिरुनि हरुनि हृदय वधिलि तव पदपद्में कृताभयें मोठी॥१९०॥
मकराल([29]) **य** लंघुनि ती लंका शोधुनि सती अशोकवनीं ॥
देखिलि तव विरहार्ता यत्न करीं त्वरित बा तिच्या अवनीं[30] ॥१९१॥
खपले र **ज** निचर बहुत बा मजसह करुनि अल्प समरमखा[31] ॥
वदलों दहना[32] लंका जाणुनि हा दिवस कल्पसम रम खा॥१९२॥
मज हा ज **य** प्रसादें तुमच्या त्या ही महासतीच्या हो ॥
लंकेप्रति तत्र भवद्यात्रा[33] कारण मही[34] सतीच्या[35] हो ॥ १९३ ॥
क्रूरमति **रा** क्षसींत स्मरणें तुझिया चि धृतिमती सवती ॥
एकांबरैकवेणी[36] तन्वंगी व्याकुळा अतीव[37] सती ॥ १९४ ॥
कुशळ सु **म** तिनें पुसिलें श्रीरामा तुज सलक्ष्मणा सुगळा ॥
शीघ्र निघा तत्प्राणत्राणार्थ[38] ग्रास हि न गिळा उगळीं[39] ॥ १९५ ॥

॥ अथ युद्धकांडं ॥

बहु मुदित **श्री** रामप्रभु होय म्हणे अगा महाबाहो ॥
बा त्वत्प्रसाद सर्वां सदरिखळाश्वां लगाम हा वाहो ॥ १९६ ॥

---

२१ रुग्ण=रोगी. २२ तारकारिचा मामा=मैनाक पर्वत. २३ धराधर=मैनाक. २४ सुरसा=देवासारखा. २५. सुरसा=नागमातेचें नांव. २६ नवति=नव्वद. २७ छायाग्रह=छाया ओढणारी. २८ सिंहिका=राहुमाता. २९ मकरालय=समुद्र. ३० अवन=रक्षण. ३१ मख=यज्ञ. ३२ दहना—हे दहना हा दिवस कल्पसम जाणुनि रम (आणि) लंका खा. ३३ भवद्यात्रा=तुमचें जाणें. ३४ मह=आनंद. ३५ सती=सीता. ३६ एकवेणी=तिपेडी वेणी न घालणारी (विरहिणी). ३७ अतीव=अतिशय. ३८ त्राण=रक्षण. ३९ उगळा=थुंका.

बा वायुकुमा **रा** त्वां वांचविला सकळबंधु हा राम ॥
कल्पतरूंचा आम्हां श्रांतांला भेटलासि [४०]आराम ॥ १९७ ॥

कर्म सदृश **म** ज न दिसे प्रिय [४१]अवितरणीं कृतघ्नता पाहें ॥
यास्तव आलिंगन तुज देतों सर्वस्वभूत बापा हें ॥ १९८ ॥

यापरि वदे **ज** गद्गुरु आलिंगी वायुनंदना सुचिर ॥
याहुनि नित्य परम सुख कीर्तिप्रद वस्तु कोणतें [४२]रुचिरें ॥१९९॥

तो प्रभु निज **य** मुहूर्ती हनुमत्स्कंधीं बसे निघे [४३]तूर्ण ॥
सौमित्रि अंगदरथीं चंद्र जसा उदयपर्वतीं पूर्ण ॥ २०० ॥

जलनिधितीं **रा** नेल्या सुगळें बहु ऋक्षपतिचमू भारी ॥
राम बिभीषण भेटे त्या लंकाराज्य अभय दे तारी ॥ २०१ ॥

नतजलधि **म** त [४४]नळकरें सेतु करवि रामराय शत [४५]गांवें ॥
उतरुनि अंगदवदनें अरिस म्हणे पामरा यश तगावें ॥ २०२ ॥

करिती भारी **ज** *न्य [४६]क्षणदाचर ऋक्ष कीश जे वन्य ॥
अद्भुत असें न अन्य [४७]त्रिदश म्हणति यास त्यास ही धन्य ॥२०३॥

करि अहिम **य** बाणांनीं [४८]घननाद निबद्ध सानुजा रामा ॥
दाऊनि सती दडवी त्या [४९]व्यसनीं पक्षिराज ये कामा ॥ २०४ ॥

विकळ अनु **ज** मनुजवरें निरखूनि उरांत लागली शक्ती ॥
दशमुख जिणुनि पळविला कांहींशी प्रगटली रणीं शक्ती॥२०५॥

कपिमेनाक्ष **य** करितां कपिपतिहृतकर्णनास मत्त महा ॥
प्रभुनें वदतां वदला खळ हा ‡घटकर्ण वीरसत्तम हा ॥ २०६ ॥

सांत्वुनि ताता! **रा** वणि[५०] जेंवि गिळायास राहु इंदु निघे ॥
दाशरथी खिळुनि रणीं जय साधुनि गुप्त [५१]खांत राहुनि घे॥२०७॥

अतिसंकटीं **म** रुत्सुत औषधि[५२]नगशृंग अतिजवें आणी ॥
सबळ विभु विशल्य करुनि पाउनि ये अश्रुंनीं सुरा न्हाणी ॥२०८॥

मग करुनि **श्री** सीतामाया रावणि तिला वधुनि मोही ॥
झटुनि अहोरात्रत्रय वधिला [५३]शक्रारि लक्ष्मणें तो ही ॥ २०९ ॥

प्रभु वधुनि **रा** क्षसांच्या बहु शतकोटि स्वयें रणीं पाहे ॥
अस्त्रबळ म्हणे माझें कां ऐसें वि [५४]स्मरारिचें आहे ॥ २१० ॥

---

४० आराम=बाग. ४१ अवितरण=न देणें. ४२. रुचिर=सुंदर. ४३ तूर्ण=सत्वर. ४४ नळ=वानरविशेष. ४५ गांवें=योजनें. * जन्य=युद्ध. ४६ क्षणदाचर=राक्षस. ४७ त्रिदश=देव. ४८ घननाद=मेघनाद (इंद्रजित). ४९ व्यसन=संकट. ‡ घटकर्ण=कुंभकर्ण (रावण बंधु). ५० रावणि=इंद्रजित. ५१ ख=आकाश. ५२ नग=पर्वत (द्रोणाचल). ५३ शक्रारि=इंद्रजित. ५४ स्मरारि=शिव.

दशमुख स **म** रीं प्रभुच्या अनुजेरीं शक्ति दारुणा हाणी ॥
　　पुनरपि सुषेण[55]वचनें औषधिनगश्रृंग वातसुत आणी ॥ २११॥
रथ देवें[56]रा **ज** धाडी त्यावरि बैसुनि दशानना ताडी ॥
　　रण सप्त रात्र सतत करुनि हरुनि असु धरातळीं पाडी॥२१२॥
प्रभुच्या विज **य** महोत्सवसमयीं दुंदु[57]भि नभांत वाजविले ॥
　　लाजविले मेघ तिहीं प्रतिनादांहीं दिगंत गाजविले ॥ २१३ ॥
गंधर्व अप्स **रा** बहु करिती आलाप रामरायाला ॥
　　गाति नटति वर्णिति जो श्रीमद[58] आला परें[59] मरायाला॥ २१४॥
त्या दिव्यकुसु **म** वर्षे हर्षे शक्रादि पूजिती अमर ॥
　　जयजय म्हणति मुनिश्वर जे प्रभुवरचरणनीरज[60]भ्रमर ॥ २१५ ॥
राज्य दिलें अ **ज** रामर केला जों चंद्रसूर्य तों वरि तो ॥
　　प्रभुनें प्रणत विभीषण गौरविला नत चि सिद्धितें वरितो॥२१६॥
अग्निस्नानें प्र **य** ता दयिता स्वीकारिली सुरवर[61]मतें ॥
　　प्रभुयश सेवुनि कविजन मृग[62]मन परिसुनि जसें सुरव[63] रमतें॥२१७॥
सुरमुनिरा **ज** षिस्तुत दशरथ उतरे विमान सोडून ॥
　　भेटे पुत्रास पदावरि पडतां साश्रु हात जोडून ॥ २१८ ॥
युद्धिं प्राप्तक्ष **य** ते सर्व उठविले दयासुधावर्षे ॥
　　हें प्रभुयश अत्यद्भुत गाती गंधर्वदेवता हर्षें ॥ २१९ ॥
बसला कपि **रा** क्षसपति[64]सह राम सदार पुष्पकविमानीं ॥
　　त्या पुष्पकयानातें मधुपाकुळ कल्पपुष्प कवि मानी ॥ २२० ॥
प्रिय करुनि **म** नुष्येश्वर सीतेसि म्हणे प्रिये पहा सेतू ॥
　　त्वत्प्राप्तिस हा नळकृत मुक्तिस गुरुकृत सुबोधसा हेतू ॥ २२१॥
स्व सहायांचीं **श्री** शें नामें कृत्यें प्रियेसि जाणविलीं ॥
　　दाखविलीं भटरत्नें जीं सुग्रीवें जयार्थ आणविलीं ॥ २२२ ॥
जलनिधि ती **र** वनिते दाऊनि म्हणे बिभीषणें आर्ये ॥
　　येथें मज भेटि दिली नेलीं येणें चि सिद्धिला कार्यें ॥ २२३ ॥
तारा[65] रुमा हि **म** हिलीं[66] कीशाच्या पुष्पकांत घे सीता ॥
　　त्यांच्या[67] श्रीजनकसुता जेंवि सुधावृष्टि दृष्टि करि सीता[68] ॥२२४॥

---

५५ सुषेण=वैद्यविशेष. ५६ देवराज=इंद्र. ५७ दुंदुभि=नगारे. ५८ श्रीमद=लक्ष्मीचा धूर. ५९. पर=शत्रु. ६० नीरज=कमल. ६१ सुरवर=देवश्रेष्ठ. ६२ मृग=हरिण. ६३ सुरव=सुस्वर. ६४ राक्षसपति=बिभीषण. ६५. तारा, रुमा=ह्या दोन सुग्रीवाच्या स्त्रिया. ६६. महिला=स्त्रिया. ६७. त्यांच्या=त्यांच्या दृष्टि श्रीजनक सुता सीता करी. ६८. सीता=थंडगार.

अनुक्रमणिका

प्रभु वदला **ज** नकसुते हे पंपा ऋष्यमूक सन्नगे[69] हा ॥
सुगळ अभय दे येथें मज ज्या म्हण वी वियोग पन्नग[70] हा ॥२२५॥

जी तापसाप्रि **य** तमा ती पंचवटी प्रियेसि दाखविली ॥
गोदावरीसुधा त्या श्रीच्या तृषितेक्षणांसि[71] चाखविली ॥ २२६ ॥

भेटे निषाद **रा** जा तो पात्रे ज्या यशा मरुत्त नया ॥
भरतातें कळवाया प्रभु तेथुनि पाठवि मरुत्तनैया[72] ॥२२७॥

शिष्यसम स **म** य पाहुनि राम भरद्वाजमुनिपदा लागे ॥
सुरसफलसमृद्धि असो मार्गीं ऐसा तशासि वर मागे ॥२२८॥

हृष्ट भरद्वा **ज** मुनिस करुनि वरुनि शीघ्र गति दयाधामें ॥
वल्कजटाकुशमलधर कृश सानुज भरत निववला रामें॥२२९॥

गुरु सविन **य** नमिला मग जननीजनसचिव पौर हर्षविले ॥
नंदिग्रामीं घेउनि वेष प्रेमाश्रु सर्व वर्षविले ॥ २३० ॥

कपिवर र **ज** नीचरवर प्रमुदित नररूपरम्यवेशधर ॥
करिती पुरीप्रवेश प्रभुसह बैसोनि रथकरेणुवर[73] ॥ २३१ ॥

जाले नयज **य** कार प्रभुच्या राज्याभिषेक समयांत ॥
देवादिजीवमात्रीं परमोत्सव होय या चि समयांत ॥ २३२ ॥

राष्ट्रीं पुरीं पु **रा** तन जे नृप कोणीं हि ते न आठविले ॥
जेंवि परदिगंतातें प्रभुनें निजराज्यगुण हि पाठविले॥२३३॥

त्या परम स **म** र्थानें रंजविल्या स्वप्रजा प्रजा समया ॥
प्रभुच्या तेजें हर्षें जन वर्षे घन न लंघितां समया॥२३४॥

अथ उत्तरकांड

राज्यपद वरि **श्री** मान्सीतापति धरुनि धर्मनीतिपथा ॥
परिसे घटज[74]मुनिमुखें रावणकपिपतिमरुत्सुतादि कथा ॥२३५॥

मुनिवर चतु **रा** ननसुत पुलस्त्य तत्तनय विश्रवा नांवें ॥
तत्सुत वैश्रवण तया दे लंका तात जीस वानावें ॥ २३६ ॥

राक्षससुता सु **म** ति वरि दुसरी ती कैकशी तिचे तनय ॥
दशमुखघटकर्ण सुता शूर्पणखाख्या बिभीषण हि सनय॥२३७॥

तप करुनि कं **ज** जैंवरें[75] द्विजदेवांचा महोग्र होय अरी ॥
वैश्रवणाची[76] लंका प्रथम चि मोडूनि धर्मनीति हरी ॥२३८॥

---

६९ सन्नग=उत्तम पर्वत. ७० पन्नग=सर्प. ७१ ईक्षण=डोळे. ७२ मरुत्तनय=मारुति. ७३. करेणु=हत्तीण ७४ घटज=अगस्त्य. ७५ कंजज=ब्रम्हा. ७६ वैश्रवण=कुबेर.

अनुक्रमणिका

धनद पराज **य** करि घे त्याचें पुष्पकविमान हिसकून ॥
त्या नंदीश्वर शापी प्रभुसामर्थ्यें वधास हि सकून ॥ २३९ ॥
करि कैलास ध **रा** धरैं[77] चालन भुज अडकवी तळीं रुद्र ॥
धर्षण करूनि पावे वेदवतीशाप हिमनगीं[78] क्षुद्र ॥ २४० ॥
त्या अनरण्याख्य **म** हिप शापी यमभटमृगांत होय हरी ॥
भोगवतीतें जिंकी असुराशीं युद्ध करूनि सख्य करी ॥ २४१ ॥
शापी धनदात्म **ज** नळकूबर शक्रासि मेघनाद धरी ॥
मग अर्जुन दशवदना बांधी वाळी हि सर्व गर्व हरी ॥ २४२ ॥
निपट शिशु वि **य** न्मणि[79] तें फळ मानुनि वातसुत उडे व्योमीं ॥
वरलाभ घटज कथि तें यश वर्णूं काय काय बुध हो मी ॥ २४३ ॥
गौरवुनिया नि **ज** पुरा साधु बिभीषण सुकंठ पाठविले ॥
मारुतिला स्वयश दिलें प्रभुनें प्रिय तें त्रिकाळ आठविलें २४४ ॥
मग गर्भिणी प्रि **य** तमा होय पुसे प्रभु तदीय दोहद या ॥
सांगे मुनिवनदर्शन ज्याची राहों न दे चि मोह दया ॥ २४५ ॥
कथितां भद्रें च **रा** नें पौरकृत स्वापवाद हा राम ॥
लोकांचा हि तिचा ही पुरवी त्यागुनि तपोवनीं काम ॥ २४६ ॥
श्रीवाल्मीकिमुनि **म** निं समजे पुण्याश्रमीं तिला रक्षी ॥
लक्षी कन्यासी ज्या सदया सुतनिर्विशेष मृगपक्षी ॥ २४७ ॥
सांगे स्वभ्रात्यास **श्री** पति नृगनिमिययातिशापकथा ॥
श्वोलूक[81]न्याय करी न विलंघी राम धर्मनीतिपथा ॥ २४८ ॥
लवणाख्या असु **रा** तें शत्रुघ्न वधी रची पुरी नाम ॥
मधुरा ऐसें ठेवी पुरवी यमुनातटस्थमुनिकाम ॥ २४९ ॥
जाय फिरुनि स **म** यीं ज्या श्रीमत्प्राचेतसाश्रमीं राहे ॥
श्रीरामायणगाते सीतासुत उपजतां हि हा पाहे ॥ २५० ॥
उठवी मृत द्वि **ज** शिशुतें शूद्राचा करुनि मनुजदेव लय ॥
श्वेतकथा कथुनि विभुसि अत्यद्भुत कुंभतनुज[82] दे वलयें ॥ २५१ ॥
जो इक्ष्वाकुतन **य** नृप दंड कविसुता व्रतघ्न उद्दाम ॥
त्या भस्म करी श्रीकविदंडकवन म्हणूनि जाहलें नाम ॥ २५२ ॥
रघुराज अध्व[83] **रा** सि श्रेष्ठा करि सांग तुरगमेधा[84] त्या ॥

---

७७ धराधर=पर्वत. ७८ हिमनग=हिमालय पर्वत. ७९ वियन्मणि=सूर्य. ८० चर=हेर.
८१ श्वोलुक=श्वा + उलूक=कुत्रा घुबड. ८२ कुंभतनुज=अगस्त्य. ८३ अध्वर=यज्ञ.
८४ तुरगमेध=अश्वमेध.

अनुक्रमणिका

सुरमुनि बहु मानवले सत्यें[८५] चि साकेतपुरें[८६] गमे धात्यीं[८७] ।।२५३।।

यज्ञांत परम **म** धुर स्वर कुश लव गीति निज चरित राम ।।
ऐके प्रसन्नमानस होय पुसुनि त्यास आदिकवि नाम ।।२५४।।

आदिकवि[८८] म्हणे **ज** रि हे सीता शुद्धा नसेल तरि तपलों ।।
तें व्यर्थ असो रामा जे यमनियमास मी सदां जपलों।।२५५।।

सीता म्हणे धरे **य** श हो लज्जा पाहुं दे न देवि वर ।।
प्रभुहुनि जरि मन माजें अन्यत्र नसेल शीघ्र दे विवर ।।२५६।।

सहसा उलली **ज** गती सिंहासन चंद्रसूर्यनिभें[८९] आलें ।।
त्यावरि भूदेवीनें बसवुनि नेली सुता असें जालें ।। २५७ ।।

अत्याकुळहृद **य** प्रभु होतां अवतारतत्व विधि कळवी ।।
प्रभुचें मन तूं विष्णू श्री सीता कथुनियां असें कळवी ।।२५८।।

दश शत वर्षें **रा** ज्य प्रभु हयमेधादिमख करी शतशा ।।
प्रगटि यशा ज्या लाजे हिमनग दुग्धाब्धि विधु करीश तशा ।।

चवघांचे सुत **म** हित स्वपितृसमगुणाढ्य आठ जे सनय ।।
अभिषिक्त तक्ष पुष्कळ दो नगरीं स्थापिले भरततनय।।२६०।।

लक्ष्मण हि मग **श्री** मद्रामें अभिषेचिले तनुज दोघे ।।
अंगद हि चंद्रकेतु हि बसवूनि पुरद्वयीं सुयश तो घे।।२६१।।

धरि काळ भूसु[९०] **रा** चें रूप प्रभुला म्हणे रहस्य असे ।।
वध्य द्रष्टा श्रोता हो द्वारीं राघवोक्त बंधु वसे ।। २६२ ।।

विधिवच आग **म** न करीं वैकुंठाप्रति असें कथी काळ ।।
तो लक्ष्मणासि भिववी दुर्वासा जेंवि आखुला[९१] व्याळ[९२] ।।२६३।।

प्रभु निज अनु **ज** त्यागी तो सशरीर त्रिविष्टपा[९३] नेला ।।
आत्मप्रयाणनिश्चय भरता श्रुत तदनुजास ही केला ।।२६४।।

कुशलव तन **य** निज तयां अभिषेचुनि दोन दे पुरें राम ।।
सुत सुभुज शत्रुघाती त्याचा पुरवी अरिघ्न ही काम ।।२६५।।

तो सुगळ वान **रा** धिप निज पद देऊनि अंगदा आला ।।
भेटे भक्त बिभीषण लंकेंत म्हणे सुखी रहा त्याला ।।२६६।।

जों कलियुग म **म** वचनें तों मैंदाद्विविदें[९४] जांबवन्हेया ।।
भूवरि सुखी असावें माझी आज्ञा तुम्हां नव्हे हेयां[९५] ।।२६७।।

---

८५ सत्य=ब्रम्हलोक. ८६. साकेत=अयोध्या. ८७ धाता=ब्रम्हा. ८८ आदिकवि=वाल्मिकी. ८९ निभ=सदृश. ९० भूसुर=ब्राम्हण. ९१ आखु=उंदीर. ९२ व्याळ=साप. ९३ त्रिविष्टप=स्वर्ग. ९४ मैन्द, द्विविद, जांबवद् इत्यादि वानर विशेष. ९५ हेया=त्याज्य.

रघुपति सप्र **ज** सर्वां जीवांते पुरगृहें चि सोडुनि घे ॥
सानुग सुगळ सचिवकपियूथ[16]सहजोविचंद्र सोडु[17]निघे॥२६८॥
पवनसुता स्व **य** शोमृत सेवित सुखरूप तूं रहा सुचिर ॥
शुचिरसिकप्रियसद्गुणवरदेप्रभुसकपवरअसा सुचिर ॥२६९॥
आला सामर[18] कं **ज** ज बहु रम्य विमानकोटि घेऊन ॥
न्हाणून गोप्रतारीं बसवी प्रभुचा प्रसाद जाणून ॥ २७० ॥
शरयूच्या स्नानें **य** ति सूकर मार्जार आखु अहि कुतरे ॥
जाले दिव्य विमानीं चढले त्यांतुनि न काक ही उतरे॥२७१॥
त्या संतानाख्य ब **रा** विविलोक समीप लोक शुभ केला ॥
क्रममुक्तिप्रद तो त्या स्थाना जन सर्व उत्सवें नेला ॥ २७२ ॥
निजभक्तजन **म** यूर प्रमुदित करि सुखघन स्वयें राम ॥
रुद्रे[19] सहस्राब्दांतीं वसवी वैकुंठ आपुलें धाम ॥ २७३ ॥

इति उत्तरकांड ॥ बालमंत्ररामायण समाप्त ॥

अथ मयूरकृत त्रिस्थळी आर्या.

श्रीशातें प्रेमें जे वर्णिति तुज ही कवि **प्र**यागा ते ॥
हरिहरयशसें तव यश नसतें जरि तरि न विप्र यागातें ॥ १ ॥
बा त्वत्समीप देवी **गंगा य**मुना **स**रस्वती वसती ॥
त्यजिति न तुज व्रतास क्षण हि जशा प्रीतिनें अतीव सती ॥ २ ॥
विषय विषम ज्वलन चि न भजुनि शुक विप्र यागराजाला ॥
व्हायासि तसें सेवित तुज बहु सुकवि **प्र**यागराजाला ॥ ३ ॥
भुलविशि सुखाविशी **चु**कविशि संसारवनांत अटक हे **य**मुने ॥
त्वत्तीरस्थ मुनिस सुर म्हणति तुला वपुचि तट न हेय मुने ॥ ४ ॥
श्रीकाशि तुझें दर्शन परम अमृत कीं अनंत शिवें[1] वीतें ॥
जिववी तेजें लघुतें हे तो सर्वां जनांस निववी तें ॥ ५ ॥
श्रीकाशि तुझें दर्शन घडलें झडलें अशेषही पाप ॥
आपत्सिंधुतरणि[2] तूं न उरों देशी निजाश्रितीं ताप ॥ ६ ॥
श्रीकाशि तुझें दर्शन अत्यद्भुत वर्णिती असें सुकवी ॥
कीं हें अमृत असोनि प्रबळा संसारपाद[3]पा सुकवी ॥ ७ ॥
श्रीकाशि तुझें दर्शन सर्व सुखाधिक म्हणे **स**दाशिव तो ॥

---

१६ यूथ=कळप. १७ सोड=स + उडु=नक्षत्रांसह. १८ सामर=देवांसह. १९ रुद्र=अ-करा. १ शिव=कल्याण. २ तरणि=नौका. ३ पादप=वृक्ष.

स्वशिरोमणि किरणांहीं सुरगण ज्याच्या पदा सदां शिवतो ॥ ८ ॥
श्रीकाशि तुझें दर्शन मातेचें जेंवि बाळका कविला ॥
अन्य पुरी सेवी तो सोडूनि सुधेसि बाळ काकविला ॥ ९ ॥
श्रीकाशि तुझें दर्शन हर्ष न दे बहुत तेंवि कवणातें ॥
अलवण भोजन पीडित पात्रीं पाहूनि जेंवि लवणातें ॥ १० ॥
श्रीकाशि तुझें दर्शन बहु हर्षद निर्धना जसें निधिचें ॥
लिहितें भाग्य ललाटीं लिहिणें मोडोनि सर्वही विधिचें ॥ ११ ॥
श्रीविष्णुपदा आलों शरण तुला भिउन काळ सर्पा या ॥
कैंचें श्वाचि धन न शकें तुज तुळसीदळ हि एक अर्पाया ॥ १२ ॥
विष्णुपदा न विटसि वर बहु दीनें मागतां गळां पडुन ॥
कीं प्राकृत ही मानी बाळाचें मागणें पिता कडु न ॥ १३ ॥
श्रीहरिहरासि म्हणती शक्रादि जसे तसें अजित यातें ॥
जें त्वद्भक्त बहु वदाते कविवर मणिकर्णिके अजि तयातें ॥ १४ ॥
मणिकर्णिके हरीहर होतात न सुरसमान वपु न्हाते ॥
तव जल सेविति न म्हणाति अमृतातें सुरस मानव पुन्हा ते ॥ १५ ॥

इति त्रिस्थळी आर्या समाप्त

॥ श्रीगुरुस्तुति ॥ *

श्रीगुरुचरणस्मरणस्तवननमन भद्र सर्वदां साचें ॥
श्रीगुरुगुणकीर्तन जें तेंचि तपज्ञान सर्व दासाचें ॥ १ ॥
श्रीगुरुच्या उच्छिष्टें होय विमळ जेंवि आशय ज्ञानें ॥
तुटतो गुरूपदेशें जैसा तैसा न पाश यज्ञानें ॥ २ ॥
गुरुनें जीव शिवाचि बहु बरवी प्रकटूनि हातवटि केला ॥
वृद्ध तरुण शंतनुनें न पसरवुनि जेंवि हात वटिकेला ॥ ३ ॥
गुरुराज जनक जननी बंधु सुहृन्मित्र सोयरे स्वजन ॥
भजन श्रीगुरुचें तें गंगावाराणसीगयाव्रजनें ॥ ४ ॥
संसारांत श्रीगुरु परम हित न अन्य सोयरा जीव ॥
शिष्यातें मधुप करी आपण सुरसाढ्य होय राजीवें ॥ ५ ॥
सर्वस्व श्रीगुरुला अर्पुनि उत्तीर्ण शिष्य होय न तें ॥
कृत्य स्मरुनि व्हावें परिचरणीं देह जेंवि तोय नतें ॥ ६ ॥

---

४ लवण=मीठ. ५ निधि=ठेवा. * हें व पुढील अशीं दोन प्रकरणें पंतांच्या वंशजांकडून मिळालीं. १. व्रजन=यात्रा. २ राजीव=कमल.

मुख्यप्रसाद गुरूचा होतां हरिचाहि बहुत बा होतो ॥
इच्छावें कृत्य करिन मी प्रथम मजचि दहांत बाहो तो ॥ ७ ॥
जरि गुरु वळे हरि हरहि बहुकाळ नको यशास तरि होया ॥
वश कर्णधार होतां लागे म्हणणें कशास तरिहो या ॥ ८ ॥
ब्रह्माविष्णुमहेश्वर साक्षात् श्रुतिगीतमहिम गुरु व्यास ॥
ते अन्य संसृतीसहि उन्मूळिति जेंवि अहिमगु[3] रुजांस[4] ॥ ९ ॥
गुरु बंधु गुरु परिग्रह गुरु पुत्रहि गुरु तसाचि वाटावा ॥
दाटावा तद्विरहें कंठ मग न कां भवाब्धि आटावा ॥ १० ॥
गुरुभक्ताच्या कार्या याव्या म्हणवूनि या दहा आर्या ॥
भक्तमयूरें धार्या[5] लिहिल्या रुचतिल न कां जना आर्या ॥ ११ ॥

॥ द्विचत्वारिंशल्लिंगयात्रा ॥

ॐकारेश्वर देवा वरदप्रवरा तुला असो नमन ॥
त्वच्चरणातें सोडुनि अंतीं माझें गृहीं वसो न मन ॥ १ ॥
सदय त्रिलोचनेश्वर तूं देवा प्रार्थितों तुला भावें ॥
द्यावें काशींत मरण दीनातें दीनबांधवा पावें ॥ २ ॥
दे अभय महादेवा सेवावी शेवटीं सदा काशी ॥
राशि द्रव्याचा हित न करी तो काय शांति जो नाशी ॥ ३ ॥
दासांसि कृत्तिवासा ईश्वर तूं तारितोसि हें कळलें ॥
शुद्ध करिसि निजनामें मानस जें विषयसेवनें मळलें ॥ ४ ॥
रत्नेश्वरा तुज नमुनि न मुनिजनाहूनि जड उणा होय ॥
तो यश पावे निरुपम जो भावें वाहातो तुला तोय ॥ ५ ॥
चंद्रेश्वरा नमुनि तुज मी दीन प्रार्थितों करीं श्रवण ॥
कामातें भस्म करीं या पापें गांजिला नसे कवण ॥ ६ ॥
मज संतप्त करावें श्रीकेदारेश्वरा न कोपानें ॥
घात पुनः पुनरपि या विषयविषरसाचिया नको पानें ॥ ७ ॥
समजुनि धर्म अधर्म न केला केला वदों कसें लटिकें ॥
धर्मेश्वरा म्हणावें त्वां मच्छरणागतीं भया न टिकें ॥ ८ ॥
या कामाद्यहितातें देवा वीरेश्वरा दुजा [6]निवटी ॥
ऐसा कोण त्रिजगीं[7] द्युमणिद्युति[8] तम हरील कीं दिवटी ॥ ९ ॥

---

३ अहिमगु=उष्णरश्मि, सूर्य. ४ रुजांस=रोगांस. ५ धार्या=धारण योग्य. ६ निवटी=नाशकरी. ७ त्रिजगीं=तिन्ही लोकांत. ८ द्युमणिद्युति=सूर्यकांति.

अनुक्रमणिका

तन्नः संसृज्यमानं नमदमरवधूमौलिभिः पादपद्मं ॥
श्रीदेव्याः श्रेयसे[38] स्तात्प्रणतिहतिभयापद्रवक्तांतहस्तं ॥ ५ ॥
वक्षस्यक्षीणरागं निदधति दयिते कुंकुमेनेव लिप्तं ॥
कुर्वती कांतिरेतत् सुभगयतितरां यत्प्रसूता नितांतं[39] ॥
मूर्द्धन्येनं च रक्तांबररचितशिरच्छादनेनेव गुप्तं ॥
भार्गव्या भर्ग[40]मुख्यैः परिणुतमवतात्पादपद्मं सदा नः ॥ ६ ॥
अब्धेर्जाता प्रवालावलिरिति मुनिभिर्दैवतैस्तत्र संस्था–
दुत्पन्ना कल्पवृक्षादिति दितितनयैर्वाडवाग्नेः शिखेति[41] ॥
नानानद्यागमासादितमरुणपयोजन्यमित्यन्यलोकै–
र[42]व्यादुत्प्रेक्ष्यमाणं पदकमलयुगं पद्मजायाश्चिरं नः ॥ ७ ॥
कोटिलिंगपुरे वासी युवराजो महाकविः ॥
श्रीपादसप्तकं नाम स्तोत्रमेतदरीरचत ॥ ८ ॥
ययोर्नाम ययोर्नाम श्रेयो दाता शरीरिणां ॥
तयोर्दैवतयोर्दैववंदितौ चरणौ भजे ॥ ९ ॥
[43]एणीदृशा सुगुणवेणीभरा सु[44]षमघोणी[45] विभूषणवर- ॥
श्रेणीमणीकिरणकाणीकृतप्रवणवाणीवरादिविबुधा ॥
शोणीभवत्कमलपाणी शिवा दिशतु वाणीविशेषमतुल–
श्रोणी शुकप्रवरवाणीगुणप्रतिमवाणी विलासिवदना ॥ १० ॥
कोटिलिंगपुरेवासा भवभालाक्षिसंभवा ॥
काली करोतु लोकानां सततं सकलं शिवं ॥ ११ ॥

सदाशिव–विरचितं देवदेवाष्टकम

अंकारोपितपार्वतीकममलं श्रीदेवदेवेश्वरं ॥
त्वध्यासीनमधित्यै[46]कामविरतं श्रीपर्वतेंद्रस्य तं ॥
नंदिस्कंदगणेशभृंगिरिटिभिर्नम्रैरमुक्तांतिकं[47] ॥
नाथ त्वामनिशं नमामि परचिन्मूर्ते पशूनां पते ॥ १ ॥
[48]उत्तंसीकृतमु[49]ग्धचंद्रमुपरि त्वंगत्तरंगोल्लल-
द्गंगाविष्टकपालकंदरझरीझात्कारवाचालितं ॥

---

३८ श्रेयसे=कल्याणाय. ३९ नितांतं=अत्यंतं. ४० भर्गः=शिवः ४१ शिखा=ज्वाला. ४२. अव्यात=रक्षतु. ४३ एणीदृशा=हरिणी-दृशा. ४४ सुषमा=शोभा. ४५ घोणा=नासा. ४६ अधित्यका=प्रत्यन्तपर्वतः ४७ अंतिकं=सामिप्यं. ४८ उत्तंसः=भूषणं. ४९ मुग्धचंद्रः=बालचंद्रः

नद्धं[50] देव सुवर्णवर्णभुजगश्रेण्या तवात्युन्नते-
रभ्रांतभ्रमदभ्रजालकलितामर्दं[51] कपर्दं[52] भजे ॥ २ ॥
फालाक्षि[53]ज्वलदाशुशुक्षणि[54]शिखालेलिह्यमानांबरं ॥
चंद्रार्कात्मकचारुलोचनयुगं चिल्ली[55]लतोल्लासितं ॥
चंचत्कुंडलि[56]कुंडलद्वयलसद्गंडं[57] सुनासापुटं ॥
बिंबोष्ठं मृदुहासभासुरतरं वंदे तवास्यांबुजं ॥ ३ ॥
कंठस्ते शितिकंठ कंबुसदृशः काकोल[58]रेखांकितः ॥
श्लिष्टानेकभुजंगहारपटलीसव्यानभव्योत्तरः ॥
भस्मालिप्तमुरश्च निश्चलरसं गौरीकुचाश्लेषणा-
दासक्तामलकुंकुमं सुमधुरच्छायं[59] ममास्तु श्रिये ॥ ४ ॥
सर्पज्यापरिघृष्टिनिष्ठुरकिणोत्कृष्टप्रकोष्ठाश्च ते ॥
मालाशूलकपालरंकु[60]परशुप्रायैरतिप्रोज्वलाः ॥
अष्टाविष्टवराभयप्रदधुराश्लिष्टाहिरत्नांगदौ[61]
दुष्टध्वंसनशिष्टरक्षणपरा रक्षंतु मां बाहवः ॥ ५ ॥
निर्मज्जत्तरनाभिरंध्रनिपतत्कांचीभुजंगावली-
नीलाभद्युतिनालमीलितनिजश्यामत्वरोमावलि-
रव्यान्मामवलग्न[62]मीश्वर तव व्याघ्राजिनावेष्टना-
दत्यंताद्भुतहेतुरुद्भटरुचिः श्रोणीविभागश्च सः ॥ ६ ॥
ऊरू माररिपो तवोरुकदलीस्तंभातिशुंभत्तरौ ॥
मुक्ताशुक्तिसमुल्लसद्वल्गुविशदश्रीशालिनी जानुनी ॥
नम्राणामचिरान्निराकृतविपत्संघे च जंघे शुभे ॥
[63]मंजीरोरगमंजुसिंजितभृतौ पादौ च वंदामहे ॥ ७ ॥
नित्यानम्रनिलिंप[64]राजमुकुटीनिर्मृष्टरेणूत्करं ॥
निःशेषाघनिरोधसाधकतमं निर्वाण[65]निष्पादकं ॥
निष्प्रत्यूह[66]समाधिशोधितधियामंतःस्फुरत्संततं ॥
निस्तंद्रं तव नीलकंठ चरणद्वंद्वं निषेवामहे ॥ ८ ॥
मुक्ताभंगविशुद्धसत्वविशदाकारं मुदामाश्रयं ॥
मुक्तासंगमुनींद्रवृंदमनसा मासाद्यमाद्यं महः ॥

---

५० नद्धं=बद्धं. ५१ आमर्दः=संघट्टः ५२ कपर्दः=जटाजूटः. ५३. फालं=भालं. ५४ आशुशुक्षणिः=अग्निः ५५ चिल्ली=लता-विशेषा. ५६ कुंडली=सर्पः ५७ गंडः=गल्लः ५८ काकोलं=विषं. ५९ छाया=कांतिः ६० रंकुः=हरिणः ६१ अंगदं=बाहु-भूषणं. ६२ अवलग्नं=कटिः ६३ मंजीरः=नूपुरं. ६४ निलिंपः=देवः ६५ निर्वाणं=मोक्षः सुखं वा. ६६ प्रत्यूहः=विघ्नः.

मुग्धस्मेरमुखारविंदमतुलं मुग्धेंदुलेखाधरं ॥
मुक्तरास्पदमाविरस्तु पुरतो मूढात्मनो मे विभो ॥ ९ ॥
श्रीकंठाय नमः श्रिताखिलजनश्रेयस्कृते ते नमः ॥
चंडीशाय नमश्चराचरजगज्जीवात्मने ते नमः ॥
सर्वज्ञाय नमः समस्तशमलप्रध्वंसिने ते नमो
भूतेशाय नमो भुजंगपटलीभूषाभृते ते नमः ॥ १० ॥
श्रीपार्वतीयगिरिराजविराजमान-राजार्धमौलिचरणांबुरुहस्थिरात्मा ॥
नित्यं शिवस्तवमिमं निपठंति ये ते यांत्यंतकारिचरणांतिकमंतकाले ॥११॥
इति श्रीमच्छंकरचरणकमलरसास्वादतरसदाशिवविरचितं देवदेवेश्वराष्टकं संपूर्णं.

युवराजकविकृतं सुधानंदलहरी-स्तोत्रम्

शिवं पूर्णं तेषामयनमयसेयन्नयनयो– ॥
स्तदावर्ते[1] पातो हहह भवगर्तोद्धृतिकृती ॥
त्वदंभःपानेन प्रविशति सदंभोपि[2] सुगतिं ॥
भवन्नामादत्तं सकृदपि च दत्तेऽखिलसुखं ॥ १ ॥
हरिद्राहापत्यं[3] स्पृशति तव यत्रोरुलहरी[4] ॥
सकृत्तत्र स्नात्वा विहरति धुतत्रासविसरः[5] ॥
सदा खर्जूराद्रावपि[6] जननि मार्जारशिशुकः ॥
पिनाकीभूत्वा हो भृशमखिलनाकीशपरितः ॥ २ ॥
अहो औदार्यं ते जनमपि कदर्यं[7] जननि भो ॥
भवांभोधेः पारं नयसि भवमूर्धाधिवसते[8] ॥
हतो दैन्येनाज्ञो भजतु कुवदान्यानुरुमदां–
स्त्वदन्यं पश्यामः प्रचुरकरुणे नैव शरणं ॥ ३ ॥
भवत्या माहात्म्यं भगवति भवत्यागकरणं ॥
न हि प्रेमोनं तात्किमपि तदपि प्रेमभरिताः ॥
नमस्कारं ब्रूमः परमपि मनस्काररहिताः ॥
प्रमारामारामेऽमलतनु[9] ततः स्याम सुखिनः ॥ ४ ॥
त्वदायत्तं नित्यं सुरतटिनि चित्तं दृढमतो ॥
ममत्वं कारुण्यान्मयि कुरु मम त्वं हि शरणं ॥

---

१. आवर्तः=अंभसांभ्रमः २ सदंभः=दांभिकः ३ हरिद्राहापत्यं=यमुनां. ४ लहरी=वीचिः ५ धुतत्रासविसरः=त्यक्तभीतिसमूहः ६ खर्जूरः (=रूप्यं) तस्य आद्रिः (=पर्वतः) = कैलासः. ७ कदर्यः=कृपणः ८ भवः=शिवः ९. प्रमा=यथार्थज्ञानं.

नितांतं लोभान्मां बत वसुनि तांतं भ्रमवशा-॥
दुपेक्षा ते त्रातुं यदि जगति कान्या मम गतिः ॥ ५ ॥
अहो जाड्यं ते मे हरतु मतिजाड्यं जननि भो ॥
भ्रमि[10]र्भ्रांतिं भंगो[11] भगवति च भंगं गतिरधः ॥
गतिं चाधो गंगे वृजिनै[12]रखिलं ते वृजिनता[13] ॥
दिशेत्वय्यश्रांतं घनरसमपि त्वद्घनरसं ॥ ६ ॥
अहो आश्चर्यं ते चरितमपि याधोगतिरासि ॥
स्वयं सर्वेभ्यः सा वितरसि[14] तथाप्यूर्ध्वगतितां ॥
कृपाकूपार[15]स्त्वं तदिदमभिनीतं यदमृतं ॥
विधूताशेषार्तिः स्वयममृतमूर्तिः प्रदिशसि ॥ ७ ॥
ममावीचिं[16] वीचिस्तव हरतु मातास्त्रिजगतां ॥
त्वदीयं पंकं मे विघटयतु पंकं[17] च निखिलं ॥
अये शैत्यं शैत्यं[18] स्यतु तु भवखड्गस्य शुचिता ॥
शुचित्वं दत्तात्ते मम कमलमेतच्च कमलं[19] ॥ ८ ॥
जडासंगा[20]दंगी जगति भजति प्राज्यरजसा ॥
भृशं क्लेशं वाचामिति तु कथयाम्येव वितथां ॥
जडानां[21] संबंधात्तव सकलसंतापरहितो ॥
मृडः शंभुः शश्वज्जननि विरजा[22] यद्विजयते ॥ ९ ॥
अहं तापौघघ्नं तव जलमहंताविरहितः ॥
सदा पायं पायं भृशविलसदानंदभरितः ॥
उदीतातिप्रेमा त्वयि खलु धृतानभ्युदिततो[23] ॥
वसन् कूले[24] वासं यवस[25]मिव जाने सवभुंजां[26] ॥ १० ॥
जडात्माहं जात्या त्वमपि जडमूर्तिर्[27]जननि भो ॥
सिता[28]ऽसि त्वं सोहं विकटभवपाशे न च सितैः[29] ॥
अहो नौ साधर्म्यं त्वमसि चपलाहं च चपल-
स्ततोऽहं नोपेक्ष्यः क्षणमपि तव प्रेमविषयः ॥ ११ ॥

---

१० भ्रमिः=आवर्तः ११ भंग=लहरी. १२ वृजिनं=पापं. १३ वृजिनता=वक्रता. १४ वितरसि=ददासि. १५. अकूपारः=सागरः १६ अवोचिः=नरकविशेषः १७ पंकं=पापं. १८ शैत्यं=तैक्ष्ण्यं. १९. कमलं=कं+अलं कं=सुखं. २०. जडासंगात्=जलासंगात्-डलयोरभेदः इति शास्त्रात्. २१ जडानां=जलानां. २२ विरजाः=रजोगुणरहितः पक्षे निर्मलः २३ धृतानभ्युदितता=धृता अनभ्युदितता (=सूर्योदयस्य प्राक् शयनादुत्थानं) येन स तथोक्तः २४ कूलं=तीरं. २५ यवसं=तृणं. २६ सवभूक्=देवः २७ जडमूर्तिः=जलमूर्तिः २८ सिता=शुभ्रा. २९ सितः=नाशितः.

अवश्यायं दिश्यादविरतमवश्याय[30]सलिलं ॥
सलीलं कीर्तिस्ते वितरतु च कीर्तिं मम सदा ॥
तव स्रोतःस्रोतो विजयमजिते रातु[31] सततं ॥
त्वदुल्लोलश्चित्तं त्वयि कलयताल्लोलमपि मे ॥ १२ ॥
निशांता[32]न्निष्क्रांते दितसमसितिस्तात्पितृतति* ॥
व्रजत्यद्धा[33] शुद्धा त्यजति भवतीं दुर्गतिमरं ॥
नरे तीरं याते यतिपतिविमृग्यं शिवपदं ॥
निपातान्नीरे किं जननि तव जानामि न फलं ॥ १३॥
सकृच्छुप्ता[34] जप्ता जननमरणाभिल्हरणे ॥
नता पीता नीता नयनपदवीं देवि पनिता[35] ॥
श्रुता वा ध्याता वा स्यसि[36] जनिजुषां[37] कृत्स्नकलुषं[38] ॥
कया पूतानेतान् बत न विधया त्वं विदधसे[39] ॥ १४ ॥
तुषारक्षोणीभृत्प्रभवगुरुभावाक्तलहरी§–
हतानेकद्वीपिद्विपकपिपृदाकु[40]प्रभृतयः ॥
विमानैर्देवानां कति न सदनं यांति सततं ॥
जनि[41]स्तत्रैवस्ताज्जननि मम तेषां सकृदपि[42] ॥ १५ ॥
त्वदीये यादः[43] सन् पयसि परमानंदभरितः ॥
शयानः शादो[44] वा दुरितरहितस्तत्र सुहितः ॥
अनंतान्कल्पांतान् निमिषमिव नेषीय ऋषिव–
द्विषग्रीवस्याग्रे महिषि विविषादो विषुवृषैः[45] ॥ १६ ॥
अगण्यं लावण्यं कथयतु तवांगस्य कतमो ॥
यदीयं भूमानं‡ परममवलोक्याकुलमनाः ॥
शरैः स्मारैर्गौरीं व्यथयति मुहुर्मन्मथरिपु–
र्मुखेंदोस्तेऽविंदन्[46]नमृतमतिसंधानचतुरः ॥ १७ ॥

---

३० अवश्यायः=हिंम. ३१ रातु=ददातु. ३२ निशांतं=गृहं. * दितसमसितिः दिता (=नाशिता) समा (=संपूर्णा) सितिः (=अपवित्रता पापं इति यावत्.) ३३ अद्धा = ध्रुवं, किल. ३४. च्छुप्ता=स्पृष्टा. ३५ पनिता=स्तुता. ३६ स्यसि=नाशयसि. ३७ जनिजुषां=मनुष्याणां. ३८ कलुषं=पापं. ३९. एतान्=जनिजुषः कया विधया पूतान् न विदधसे इत्यन्वयः § गुरुभावाक्त=महत्त्वशील. ४० पृदाकुः=सर्पो व्याघ्रोवा वृश्चिकोवा. ४१ जनिः=जन्म. ४२. तेषां जनिः मम तत्रैव सकृदपि स्यात्. ४३ यादः=जलचरः ४४ शादः=पंकस्तृणं वा. ४५ विषुवृषः (विषु + वृट्) विश्वव्यापिनः=विश्वेश्वरस्येति यावत्. ‡ भूमा=माहात्म्यं. ४६ अविंदन्=अलभमानः.

अनुक्रमणिका

सकृद्दृष्ट्या जुष्टं तपनतनयासांगि सलिलं ॥
तव श्रेयो दातुं तपनमपनेतुं च यदलं ॥
उदन्या[47] दूनानां भवमरुपरिभ्रांतिवशतः ॥
कदाप्यस्माकं मा मस्वतु मुखतस्तद्धुतसुधं ॥ १८ ॥
महाभागी भोगी भगवति स भागीरथि पुमां-
स्त्वदीयं स्वादीयः[48] स्वमृतममृतादप्यतितमां ॥
[49]धयन्नित्यं मत्तस्तव विमलनामानि सुमना ॥
जपन् व्यक्तं भक्त्या नयति दिवसान् रोधसि वसन् ॥ १९ ॥
त्वदीये पानीये स्फटिकविकटानाविलतले ॥
प्रतिच्छाया यावत् पतति पततां खेनिपततां[50] ॥
शिवांगास्ते तावद्भवनमभिवंगंति[51] पवनं ॥
दिवौकोभिः साकं शुक इव शुकं† शोकरहिताः ॥ २० ॥
लसत्संभिन्नां[52]भोरुहनिवहसौरभ्य[53]सुलभ--
स्वभावातिस्वादूदकमृदितसादोदितमुदः ॥
सदात्वासादंते बहुसुखवदंते विहरतः ॥
पशूनेव प्राणाः पशुन बहु मन्ये पशुपतेः ॥ २१ ॥
महांतं मोहांधस्तव तु महिमानं न हि विदन् ॥
सगर्वानुर्वींद्रान् धनमदनपर्वार्विमनसः ॥
स्तुवन्नर्थे सास्थः समयमनपं व्यर्थमनयं ॥
समक्षं त्वा मंतुं द्युधुनि[54] धुनु संतापपटलं ॥ २२ ॥
पुरा नेतुं नाकाद्भवगति भुवं त्वां बत भगी-
रथो नाथेऽनाथो अकृत कति लोकोत्तरतपाः ॥
अहो दुष्टं [55]दिष्टं मम यदधुना शेषसुलभा-
मपि त्वां निध्यातुं हतमतिरहं शीतकतया[56] ॥ २३ ॥
भवारण्यं भीमं बलवदपिदारोरगवरै-
र्मृगै रागै रोगैः [57]किरिभिरवलेपो[58]रुकरिभिः ॥
विरोधव्याघ्रौघैरघहरिभिरेतत् परिवृतं ॥
महाशैत्यै[59]स्ते मे झटिति झर[60]खड्गो दलयतु ॥ २४ ॥

---

४७. उदन्या=तृषा । ४८ स्वादीयः=स्वादुतरं । ४९ धयन्=पिबन् । ५० खेनिपपततां= पक्षिणां । ५१ वंगंति=गच्छंति । † शुकः=वृक्षविशेषः ५२ संभिन्नं=प्रफुल्लं । ५३ सौरभ्यं=सुवास । ५४ द्युधुनी=स्वर्गंगा । ५५ दिष्टं=दैवं । ५६. शीतकता=आलस्यं, जाडयं ५७ किरिः=वराहः । ५८ अवलेपः=गर्वः । ५९ महाशैत्यः=अति तीक्ष्णः । ६० झरः= धबधबा इति महाराष्ट्र भाषायां ।

अनुक्रमणिका

मनो मानिन्या मे मदनमदमेदोभरभृतं ॥
गृहान् मोहादेहं रहंति[61] न महानामपि कलां ॥
फलं तस्याभीलं[62] विपुलमभिलेभे तदपि भो ॥
जडं नित्यानंदां न तु तव तनुं विंदति बत ॥ २५ ॥
महान् संसाराव्हो दहति दहनो मामहरहः ॥
सहाहासह्योऽसौ बहु सहसहाहेहरगृहाः ॥
अनुक्रोशादेनं[63] जरयसि नचेन्निर्झरभरै-
र्वदान्ये के वाऽस्मिन् जगति तु वदान्ये[64] कृतमुखाः ॥ २६ ॥
विशुद्धैः संसिध्द्या विधुमुखि विधूतामलसुधैः ॥
कबंधैः स्नातीनां तव भववटीबंधलवनैः ॥
कृशांगीनां गंगे मिलति वलये द्विरदरदे[65] ॥
पदं सांबस्य स्नागजति सुकुटुंबा गजघटा ॥ २७ ॥
भणामः कारुण्यं तव कथमगण्यं भण विभो ॥
पतंगान् मातंगान् बत बत कुरंगान्यदुरगान् ॥
किटीन् कीटान् घोटीनपि[66] च सरटान्[67] कीरकरटान्[68] ॥
पदं शंभोः शं भो नयति सुलभं तन्न नयति ॥ २८ ॥
निदानं लोकानां निरतिशयसौंदर्यसदनं ॥
ददानं दीनानामपि च परमानंदपदवीम् ॥
प्रदानं पापानां जननि तव संसारजनुषाम् ॥
चिदानंदाद्वैतं दिशतु सततं सातममृतम् ॥ २९ ॥
स्वरूपस्वादूनां स्वरुधर[69]तरंगिण्यनणके[70] ॥
सुषीमाणां नेषन्मुषितकलुषाणां वृषपुषां ॥
शुभानां शुभ्राणां तव हिमगु[71]वत् कोऽपि महिमा ॥
महान् कीलाला[72]नामविकलसुखं मे कलयतु ॥ ३० ॥
नितांतं संतापानृषंति[73] च बतांतं विषपिबो ॥
जनानां जानेऽहं भणितिमितिभूतेतरतरां ॥
विषं पायं पायं तव सततमातंकरहितः ॥
पृथग्भीत्या मृत्योः पृथु मखंति[74] सौख्यं हि सुकृती ॥ ३१ ॥

---

६१ रहति=त्यजति । ६२ आभीलं=भयंकरं । ६३ अनुक्रोशः=कृपा । ६४. वदान्ये=दानशीले । ६५ द्विरदरदः=हस्तिदंतमयः । ६६ घोटः=अश्व । ६७ सरटः=सरडा इति महाराष्ट्र भाषायां ।. ६८ करटः=काकः । ६९ स्वरुधरः=वज्रधरः । ७० अनणका=महती । ७१ हिमगुः=चंद्रः । ७२ कीलालं=जलं । ७३. ऋषति=गच्छति । ७४ मखति=गच्छति ।

भवत्संगाद्भीमं भवमपि विषादान् विषुविधान्[७५] ॥
जहाति द्राग्जंतुर्जननि जनभाषेति तु मृषा ॥
भवो भीमो यस्माद्भवति च विषादो[७६] भुवि भवी ॥
भवत्याः संगत्या विगतगतिगत्या भगवति ॥ ३२ ॥
महांतं ते देहं सकृदपि भजंते जगति ये ॥
महांतं ते संतो हहह न भजंति क्षणमपि ॥
समाधिं ते गंगे विदधति बुधा ये धुतमलाः ॥
समाधिं ते हंत प्रविजहति मंगल्यचरिते ॥ ३३ ॥
महासंसृत्याव्हप्रतिभयतराहींद्रतरुणी-
द्विजिव्हीव्यालीढप्रद्दढपरिमूढांधकधियः ॥
अनंतानंदायानवरतमनंतेशयभवे ॥
भवेहैतानंते मम लसदनंतौषधिलता ॥ ३४ ॥
समुज्जृंभज्जंभप्रभिदिभपयोभृद्ध्वनिभर-
प्रसिद्धात्यौद्धत्यक्षपणनिपुणोल्लोलरसितैः ॥
विषण्णांस्त्वं जन्यून् जननमरणैर्दूरविषये ॥
निषण्णांन् कारुण्यादनिशमशनैर्नाव्हयसि किं ॥ ३५ ॥
तवास्तिक्यं संगाद्भजति सुरगंगे जननभृ-
त्समक्षं विश्लेषा[७७]ज्जगति बत नास्तिक्यमपि च ॥
समृद्धा श्रद्धा मे भवतु भवतीभावुकतनौ ॥
ययाऽनायासं स्यां भवजलधिमुत्तीर्य सुखितः ॥ ३६ ॥
विरध्योपाध्यायं पितरममलं मातरमहो ॥
भवौघघ्नीमघ्न्यां यमिनमबलां बालमपि वा ॥
धनं हारं हारं सुकृतधनधात्री स्वभुजां ॥
पदं त्वां संपश्यन् विशति कुशलीनाकुलिशिनः ॥ ३७ ॥
समानत्यं तं ते [७८]विषपिबमहिष्येष विषमः ॥
समानत्यं तं नृन् व्यथयति भवाहो हुतवहः ।
विनाशं संतो न क्वचिदपि विशंति त्वयि रता ॥
विनाशं संतोषं तव भवति लोके पृथुकथं ॥ ३८ ॥
विरुद्धैर्वेदानां निरवधि दुराचारविसरै[७९] —
श्चरित्रैरश्राव्यैः प्रचुरमपवित्रैः क्ववसमं ॥

---

७५ विषुविधः=नानाविधः । ७६ विषादः=विषभक्षकः । ७७ विश्लेशः=वियोगः । ७८ विषपिब-महिषि=हे विषभक्षक-भार्ये (गंगे). ७९ विसरः=समूहः ।

अनुक्रमणिका

राज्ञा न तुष्टेन कदापि भाव्यं तुष्टं नृपं यात्यपहाय लक्ष्मीः ॥
यात्रा मयातः सततं विधेया राज्यस्य रक्षा च कथं मम स्यात् ॥ १ ॥
इत्थं चिरं चिन्तयति प्रपेदे तत्रेति कृत्यं मनसा नृपालः ॥
सह्याद्रिसानुष्वखिलेषु दुर्ग-संघो विधेयः सुदृढो मयाद्य ॥ २ ॥
सद्यः समुत्थाय निजाधिवासाद्दुर्गात्स मूलेऽस्य विदार्य भूमिम् ॥
पाषाणचूर्णादि च दर्शयित्वा तत्कार्यकर्त्रे धनमप्यतोऽदात् ॥ ३ ॥
षष्ट्यन्वितं दुर्गशतत्रयं तत्सकारयामास चतुर्भिरब्दैः ॥
पाषाणचूर्णादि धनं च तत्तन्मूले[1] निखायास्य च सिद्धयेऽदात् ॥ ४ ॥
यन्त्राणि तद्गोलकसंघराशीन् धनं च धान्यं तृणकाष्ठवृन्दम् ॥

राज्ञेति । राज्ञा भूपेन कदापि तुष्टेन न भाव्यं न भवितव्यं । तथात्वेऽनिष्टमाह । लक्ष्मीः तुष्टं नृपं अपहाय त्यक्त्वा याति गच्छति । तदुक्तं । असंतुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः । सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जेव कुलाङ्गना ॥ अतः अस्माद्धेतोः मया सततं निरन्तरं । सततानारताश्रान्तसन्तताविरतानिशमित्यमरः । यात्रा जैत्रयात्रा विधेया कार्या । यात्रायां च एकमनिष्टमस्तीति चिन्तयति । मम राज्यस्य । संपादितस्येत्यर्थः । रक्षा रक्षणं कथं स्यात् । शत्रूणां बाहुल्यात् इतिभावः ॥ १ ॥

इत्थमिति । तस्मिन्निति तत्र राज्ञि । सप्तम्यास्त्रल् । मनसा चेतसा अनेन प्रकारेण इत्थं पूर्वश्लोकोक्तप्रकारेण चिरं चिरकालं चिन्तयति सति नॄन् पालयतीति नृपालः राजा । कर्मण्यण् । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण कृत्यं प्रपेदे प्रतिज्ञातवान् । इति किं । अखिलेषु संपूर्णेषु सह्याद्रेः सानुषु शिखरेषु । स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्यमरः ॥ सुतरां दृढः दुर्गसंघः विधेयः कार्यः ॥ २ ॥

सद्य इति । सः शिवभूपः सद्यः तत्कालं । सद्यः परुदित्यादिना निपातितः । निजस्य स्वस्य अधिवासात् वासस्थानात् दुर्गात् राजदुर्गादित्यर्थः । समुत्थाय निर्गत्य अस्य राजदुर्गस्य मूले भूमिं विदार्य खात्वा तस्य दुर्गस्य कार्यं प्राकारबन्धरूपं तस्य कर्त्रे शिल्पिने पाषाणाश्च चूर्णं च पाषाणचूर्णानि तानि आदिर्यस्य तत् द्रव्यं बंधनसामग्रीमिति यावत् दर्शयित्वा । अतः अस्मादेव गिरेः मूलादित्यर्थः धनमपि अदात् दत्तवान् ॥ दानार्थादस्माल्लुङि गातिस्थेत्यादिना सिचो लुक् ददातिरिह भाक्तः रजकाय वस्त्रं ददातीति वत् । यदाह भगवान्भाष्यकारः खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटिकां ददाति ॥ ३ ॥

षष्टीति । शिवभूपः तत् लोके प्रसिद्धं षष्ट्या अन्वितं दुर्गाणां शतत्रयं षष्ट्यधिकत्रीणि शतानीत्यर्थः । पंक्तिविंशतीत्यादिना निपातितः षष्टिशब्दः। चतुर्भिः अब्दैः

[1] 'मूलेषु खात्वा॰' पा॰ भे॰ ।

सर्वेषु दुर्गेषु दशाब्दपूरं निवेशयामास स राजराजः ॥ ५ ॥
सर्वेषु दुर्गेषु स धीरवीरान्कुलेषु जातान्प्रथितान् रणेषु ॥
अचीकरद्वीरसमूहमुख्यां स्तांस्तान्धनं तोषकरं च दत्त्वा ॥ ६ ॥
एवं विधायाशु स वीरवर्यो मेने मयाद्यैव जितं हि राज्यम् ॥
दुर्गाणि धान्यादियुतानि कोशो मित्राण्यमात्याश्च यतः सहायाः॥७॥
एकदाचिन्तयद्राजा जलदुर्गाणि कानिचित् ॥
समुद्रे सन्ति तत्रत्या बाधन्ते मत्प्रजा इमाः ॥ ८ ॥
तेषु दण्डः कथं हा स्यात्कथं रक्ष्याः प्रजा मया ॥
समुद्रे यदि दुर्गं स्यात्संसेत्स्यति तदाखिलम् ॥ ९ ॥

कारयामास कारितवान्। तस्य तस्य दुर्गस्य मूले निखाय खात्वा पाषाणचूर्णादि धनं च अस्य दुर्गसमूहस्य सिद्धये अदात्। तपःसामर्थ्यादिति भावः ॥ ४ ॥

यन्त्राणीति। राज्ञां राजा इति राजराजः। राजाहःसखिभ्यष्टच्। स शिवभूपः सर्वेषु दुर्गेषु यंत्राणि तोफासंज्ञानि तेषां यंत्रोपयुक्तानां गोलकानां संघानां राशीन्। पूरयति तर्पयति पालयति वा। पूरं पचाद्यच्। दशानांअब्दानां पूरं पूरकं। दशवर्षपर्यंतं वीररक्षणकरमित्यर्थः। धनं च धान्यं तृणकाष्ठानां वृन्दं समूहं निवेशयामास स्थापयामास ॥ ५ ॥

सर्वेष्विति। स शिवभूपः सर्वेषु दुर्गेषु धीरान् धैर्यवन्तः वीरान् शूरान् कुलेषु वीरकुलेषु जातान् रणेषु संग्रामेषु प्रथितान् प्रख्यातान् तान् तान् तत्तन्नामकान् तोषकरं धनं च दत्वा वीरसमूहमुख्यान् नायकान्। लोके हवालदार इतिप्रसिद्धान्। अचीकरत् कृतवान्। स्वार्थे णिजंतात् कृधातोर्लुङि चङि द्वित्वे रूपं ॥ ६ ॥

एवमिति। स वीरवर्यः एवं उक्तप्रकारेण विधाय कृत्वा मया अद्यैव अस्मिन्नेव दिने राज्यं जितं इति हि निश्चयेन मेने। यतः यस्माद्धेतोः धान्यादियुतानि दुर्गाणि कोशः अर्थराशिः मित्राणि। अमाभवा अमात्याः। सहार्थात् अव्ययादमाशब्दात्त्यप्। अमान्तिकसहार्थयोरित्यमरः। सहायाः सन्तीति शेषः ॥ ७ ॥

एवं सागरजलाद्बहिःस्थितशत्रुपीडापरिहारोपायं विधाय सागरमध्यस्थशत्रुपराजयसाधनं चिन्तयति। एकदेति। राजा एकस्मिन् काले एकदा इति अचिन्तयत्। इति किं। समुद्रे जलदुर्गाणि कानिचित् सन्ति तत्र भवास्तत्रत्याः। त्रल्प्रत्ययान्तस्य तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यनेन अव्ययत्वात् भवार्थेत्यप्। इमाः मत्प्रजाः बाधन्ते पीडयन्ति ॥ ८ ॥

तेष्विति। तेषु शत्रुषु हा इति खेदे दण्डः शासनं कथं स्यात् मया प्रजाः कथं रक्ष्याः। समुद्रे यदि दुर्गं स्यात्तदा अखिलं प्रजारक्षणं संसेत्स्यति सिद्धं भवेत् ॥९॥

अनुक्रमणिका

इत्थं विचिन्त्य मेधावी गतोऽसौ सागरं प्रति ॥
तत्र स्नात्वा चानशनो रात्रौ सुष्वाप तत्तटे ॥ १० ॥
अब्धिः पुरुषरूपेण रात्रावागत्य चाब्रवीत् ॥
राजराज जनानन्दकारिन्मम वचः शृणु ॥ ११ ॥
इतोऽविदूरेऽस्ति[2] महान्पर्वतो जलमध्यगः ॥
तस्योपरि त्वया दुर्गं विधेयं नातिविस्तृतम् ॥ १२ ॥
एकेन दिवसेन त्वं यदि दुर्गं विधास्यसि ॥
तर्हि ते[3] दर्शयिष्यामि पर्वतं नातिदूरतः ॥ १३ ॥
इत्युक्त्वाऽदर्शनं वार्धिर्गतो राजाप्यकारयत् ॥
शिल्पिनां स सहस्रैस्तु दुर्गं दृढतरं महत् ॥ १४ ॥
दृषत्संघोपरिदृषत्संघोऽयमिति चाङ्किताम् ॥
कृत्वा प्राकाररचनां नरपोऽगात्स सागरम् ॥ १५ ॥

इत्थमिति । मेधास्यास्तीति मेधावी बुद्धिमान् । अस्मायामेधास्रजो विनिरितिविनिः । राजा इत्थं उक्तप्रकारेण विचिन्त्य सागरं प्रति गतः तत्र सागरे स्नात्वा अनशनः उपोषितः तस्य सागरस्य तटे सुष्वाप ॥ १० ॥

अब्धिरिति । अब्धिः पुरुषरूपेण रात्रौ आगत्य तं उत्थाप्य च अब्रवीत् उक्तवान् । हे राजराज राजश्रेष्ठ जनानामानन्दं करोति तच्छील हे जनानन्दकारिन मम वचः शृणु ॥ ११ ॥

इतोइति । इतः त्वदधिष्ठितात् प्रदेशात् अविदूरे समीपे महादुर्गविधानोपयुक्तः जलमध्यगः पर्वतः अस्ति तस्य उपरि त्वया नातिविस्तृतं । नञर्थनशब्दस्य सुप्सुपेतिसमासः । दुर्गं विधेयं कर्तव्यं ॥ १२ ॥

राज्ञो लोके तपस्वित्वं प्रकटयितुं कार्यशैघ्र्यमुपदिशति । एकेनेति । त्वं एकेन दिवसेन यदि दुर्गं विधास्यसि तर्हि ते तुभ्यं नातिदूरतः समीपे एव पर्वतं दर्शयिष्यामि ॥ १३ ॥

इतीति । वार्धिः समुद्रः इति पूर्वोक्तप्रकारेण उक्त्वा अदर्शनं गतः पुरुषरूपं तिरोहितवानित्यर्थः । राजापि शिल्पिनां सहस्रैः दृढतरं महत् विस्तृतं तन्मालवणाख्यं दुर्गं अकारयत् कारितवान् ॥ १४ ॥

दुर्गविधानप्रकारमाह । दृषदिति । नरान् पातीति नरपः शिवभूपः । आतोनुपसर्गे कः । दृषतां पाषाणानां यः संघः तस्योपरि अयं दृषत्संघ इति अंकितां चिन्हितां प्राकारस्य रचनां निर्मितिं कृत्वा सागरं अगात् गतवान् । एकेन दिवसेनैव दुर्गं कुर्वित्युक्तमतः स राजा पूर्वं सागरतीरे पाषाणैः सुघटितैः प्राकाररचनां आ-

२. '०रेसुमहान्' पा० भे० । ३. 'त्वां' पा० भे० ।

अनुक्रमणिका

नत्वा स प्रार्थयामास दर्शयाद्य महीधरम् ॥
एवं वदति राजेन्द्रे जलं तत्याज पर्वतम् ॥ १६ ॥
शिलोच्चये सुशीलोऽसावेकेनाह्वैव तद्व्यधात् ॥
उदितं सरसस्तस्मात्किमु पुष्करमद्भुतम् ॥ १७ ॥
अब्धिरच्छादयत्तूर्णं पर्वतं सर्वतस्ततः ॥
जलादुपरि तद्दुर्गं द्विहस्तं ददृशे जनैः[४] ॥ १८ ॥
गृहाणि रमणीयानि यन्त्रस्थापनभूमिकाः ॥
पश्चादकारयद्राजा जलयानसुसाधनः ॥ १९ ॥
सागरस्य जलेनात्र निर्वाहो लवणेन किम् ॥
तन्मालवणमित्याहुर्जलदुर्गं सुदुर्गमम् ॥ २० ॥

दावेकेन वर्षेण चकार सा च इयं पाषाणपंक्तिः प्रथमा तदुपरि इयं द्वितीया तदुपरि इयं तृतीयेत्यादिअंकैश्चिह्नितां कृत्वा अनन्तरं जलमध्यगते पर्वते तस्या निवेशनार्थं समुद्रमगादित्यर्थः ॥ १५ ॥

नत्वेति । असौ राजा तमितिशेषः नत्वा प्रणम्य महीधरं दर्शयेतिप्रार्थयामास । एवं राजेन्द्रे वदति सति जलं पर्वतं तत्याज पर्वतादपससारेत्यर्थः ॥ १६ ॥

शिलोच्चय इति । सुशीलः असौ राजा शिलोच्चये पर्वते एकेनैव अह्ना तद्दुर्गं व्यधात् कृतवान् । पूर्वं तीरे एकेन वर्षेण पाषाणघटना कृता पर्वतोपरिदुर्गं तु एकेनैवदिवसेन चकारेत्यर्थः । अतित्वरयोत्पादितत्वात् कमलत्वेनोत्प्रेक्षते । तस्मात् सरसः सरोवरात् । सागरस्य सरस्त्वं भगवता गीतासूक्तं । सरसामस्मिसागर इति । अद्भुतं पुष्करं कमलं उदितं किमु ॥ १७ ॥

अब्धिरिति । ततः दुर्गविधानानन्तरं अब्धिः तूर्णं शीघ्रं । सत्वरं चपलं तूर्णमिमित्यमरः । सर्वतः सर्वं प्रदेशं । सार्वविभक्तिकस्तसिः । अच्छादयत् आच्छादितवान् । तद्दुर्गं जलस्य उपरि ऊर्ध्वभागे द्वौ हस्तौ प्रमाणं यस्येति द्विहस्तं ददृशे दृष्टं जनैरिति शेषः ॥ १८ ॥

गृहाणीति । जलयानानि नौकास्ता एव साधनं यस्य स राजा रमणीयानि गृहाणि यंत्रस्थापनभूमिकाश्च पश्चादकारयत् शिल्पिभिरिति शेषः ॥ १९ ॥

तस्य दुर्गस्य मालवणमिति संज्ञा विहिता तस्या निरुक्तिमाह । सागरस्येति । अत्र अस्मिन् दुर्गे सागरस्य जलेन निर्वाहः पाकसिद्धिः । लवणस्थाने जलमेव प्रक्षेप्यं अतः लवणेन किं नकिंचित्प्रयोजनमित्यर्थः । ततः तस्मात्कारणात सुतरां दुर्गमं दुर्गं मालवणमिति आहुः । बुधा इति शेषः ॥ २० ॥

---

४. 'तदा' पा. भे० ।

अनुक्रमणिका

तत्राप्येकं निजं कंचित्स्थापयित्वा ययौ सुधीः ॥
[५]सप्तारदुर्गं सुमहत्कृष्णादक्षिणतीरगम् ॥ २१ ॥
तत्रैव कतिचित्कालान्[६] जनताकार्यकृन्नृपः ॥
अवसद्राजधानी सा बभूव जनवल्लभा ॥ २२ ॥
कृतादिजाता अपि राजवर्या नलादयो मद्वशगा अभूवन् ॥
युगे मदीये निवसन्नृपोऽयं न मत्परश्चेद्भवितापकीर्तिः[७] ॥ २३ ॥
इत्थं कलौ चिन्तयति प्रपेदे गागाख्यविप्रो नरराजपार्श्वम्[९] ॥
संयोज्य चैवाशिषमाह राजन्नहं त्वदीयः शुभचिन्तकोऽस्मि ॥ २४ ॥
यत्क्षात्रधर्मेऽभिरतोऽसि नित्यं तत्क्षत्रियस्त्वं खलु कर्मणासि[११] ॥
तवात्र मौञ्जी विहिता विवाहो वेदोक्तमार्गेण तवान्वयेऽपि ॥ २५ ॥

तत्रेति । सुधीः स तत्रापि मालवणेऽपि एकं निजं आप्तं कंचित्स्थापयित्वा अधिकारिणं कृत्वेत्यर्थः । कृष्णाया दक्षिणे तीरे गच्छति वर्तते तत्तथोक्तं सुमहत् महत्तरं सप्तारदुर्गं लोके सातारा इति प्रसिद्धं दुर्गं ययौ जगाम ॥ २१ ॥

तत्रैवेति । जनानां समूहो जनता । ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् । तस्याः कार्यं तत्करोतीति कृत् । क्विपि तुक् । नृपः राजा तत्रैव सप्तारदुर्गे कतिचित्कालान् कानिचित् वर्षाणि । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । संवत्सरावयवत्वविवक्षया कालस्य बहुत्वं । अवसत् स्थितवान् । अतः सा जनवल्लभा जनप्रिया राजधानी बभूव जाता ॥ २२ ॥

राज्ञः परममुत्कर्षमसहमानः कलिश्चिन्तातुरो बभुवेत्याह । कृतादीति । कृतं कृतयुगं आदिर्ययोस्तयोस्त्रेताद्वापरयोः । त्रिषुयुगेष्वित्यर्थः । तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरयं । जाता उत्पन्ना अपि राजवर्या राजश्रेष्ठा नलादयो मद्वशगा मदधीना अभूवन् मया आक्रांता इत्यर्थः । ममेदं मदीयं कलियुगं तस्मिन् । वृद्धाच्छः । अयं नृपः शिवाख्यः मत्परः मदधीनः न चेत् ममेत्यध्याहारः अपकीर्तिः भविता ॥ २३ ॥

इत्थमिति । कलौ कलियुगाभिधाने देवे इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण चिंतयति सति गागाख्यः विप्रः काशीस्थः नरराजस्य पार्श्वं पार्श्वदेशं प्रपेदे प्राप्तवान् । किंच आशिषं आशीर्वादं संयोज्य चिरंजीवेत्यादि आशीर्वादं दत्वा हे राजन् अहं त्वदीयः त्वदाश्रितः अतः शुभस्य कल्याणस्य चिंतकः । ण्वुलि अकादेशः । अस्मीत्याह ॥ २४ ॥

यदिति । त्वं यद्यस्मात् क्षतात् त्रायते इति क्षत्रं क्षत्रियजातिः तस्यायं क्षात्रो धर्मः तस्मिन् अभिरतः असि तस्मात्कर्मणा क्षत्रियोऽसि न जात्येति भावः । अतः

---

५. 'सप्तर्षिः' पा० भे० । ६. 'मासान्' पा० भे० । ७. 'येन जिताः स्वकीर्त्या' पा० भे० । ८. 'युगे कलावत्र सतो विजिग्ये । नृपानयं चित्रतरं न चैतत्' पा० भे० । ९. 'गच्छति नं' पा० भे० । १०. 'नरराजराजं' पा० भे० । ११. 'कर्मणापि' पा० भे० ।

अनुक्रमणिका

राजा[12]तितुष्टो नरयानमध्ये द्विजं समारोप्य सहैव निन्ये ॥
मच्चिन्तितं यत्सकलं तथेति कलिः प्रहर्षं परमं जगा[13]म ॥ २६ ॥
तदोपनीतो[14] गुरुणा नृपोसौ समेखलः साजिनकः सदण्डः ॥
विहाय मौञ्जीं विधिना स्वका[15]ले पाणिग्रहं चापि चकार वध्वाः ॥ २७ ॥
धनाधीशाः कृता येन धनधीशसमा अपि ॥
वैरिणो वैरिणश्चक्रे स च रंकसमान् समा[16]न् ॥
स्वधर्ममनुतिष्ठन्यश्चकार जनपालनम् ॥
कलिना भिन्नधी राजा जजाप त्रिपदीमसौ[17] ॥ २८ ॥
साबित्रीं जपतस्तस्य कियद्भिर्दिवसैर्धनम् ॥
अन्तर्हितं भूमिगतं तावताभूत्कलिः कृती ॥ २९ ॥

अस्मिन् कलौ तव मौंजी उपनयनं विवाहश्च वेदे उक्तो यो धर्मस्तेन विहिता विहितश्चेतिलिंगव्यत्ययेन योज्यं । इतःपरं तवान्वयेऽपि वंशेऽपि भविष्यतीति शेषः । विद्वानपि गागाभट्टः कलिभिन्नमतिः सन् राज्ञः कृपां संपादयितुं शास्त्रविरुद्धं बभाषे इति भावः ॥ २५ ॥

राजेति । राजा अतितुष्टः सन् द्विजं गागाख्यं नरयानमध्ये शिबिकायां समारोप्य स्वेन सहैव एनमिति शेषः निन्ये । कलिः मच्चिंतितं यत् तत्सकलं तथा मच्चिंतितानुरूपमिति परमं प्रहर्षं जगाम प्राप्तवान् ॥ २६ ॥

तदेति । तदा मौंज्युक्ते काले गुरुणा गागाभट्टेन उपनीतः अत एव समेखलः मौंजीयुक्त साजनिकः सदण्डः असौ नृपः स्वकाले समावर्तनोक्ते काले मौंजीं मेखलां विधिना यथाशास्त्रं विहाय उत्सृज्य वध्वाः पाणिग्रहं विवाहं चकार कृतवान् वेदोक्तमार्गेणेतिभावः ॥ २७ ॥

स्वधर्ममिति । यः राजा स्वजातिधर्मं अनुतिष्टन् आचरन् सन् जनपालनं चकार सः असौ कलिना हेतुभूतेन भिन्ना विपरीता बुद्धिर्यस्यतथा सन् त्रिपदीं गायत्रीं जजाप ॥ २८ ॥

अकार्यकरणस्य सद्यः फलमाह । सावित्रींति । तस्य राज्ञः सावित्रीं जपतः सावित्रीजपाद्धेतोः भूमिगतं धनं कियद्भिः दिवसैः अंतर्हितं अदृश्यमभूत् इत्यर्थः । कलिः तावतैव धनाच्छादनेनैव कृती कृतकृत्यः अभूत् ॥ २९ ॥

---

१२. 'राजापि' पा० भे० । १३. 'निकेतनं स्वं सुरराजवेश्मसमानमानंदितसर्वलोकः' पा० भे० । १४. 'तथोपनीतो' पा० भे० । १५. 'स काले' पा० भे० । १६. अयं अधिकः श्लोकः क्वचित् दृश्यते । १७. "पालनं तस्य तच्चक्रे देवी देववरार्चिता" पा० भे० ।

अनुक्रमणिका

स राजराजो जितशत्रुसेनः पतिः प्रजानां नयविद्दयालुः ॥
शचीपतिश्रीः श्रितकल्पवल्ली दिल्लीपतिं जेतुमसौ प्रतस्थे ॥ ३० ॥[18]
रेवामरे वांछितदां नमात्र स्नाहीति सर्वे जगदुश्च सस्नुः ॥
पितॄन्[19] प्रतर्प्य द्विजदेवताश्च नौकाशतैस्तां प्रविलंघ्य जग्मुः ॥ ३१ ॥
अतीत्य रेवामपि यान्तमग्रे निशम्य दिल्लीपतिराबभाषे ॥
अल्लेत्यभीक्ष्णं विगतान्यवाचः सल्ला विधेयो न विरोधकालः ॥ ३२ ॥

एवं दक्षिणां दिशं जित्वा तत्र दुर्गविधानादि विधायोत्तरां दिशं जेतुं ययावित्याह। स राजराज इत्यादिना। स इति । अथ राजराजः राजाहः सखिभ्यष्टच्। जिता शत्रुसेना येन । नयं नीतिशास्त्रं वेत्तीति नयवित्। अतएव प्रजानां जनानां पतिः पालकः । प्रजास्यात्संततौ जन इत्यमरः। दयतेऽसौ दयालुः। स्पृहिगृहीत्यादिना कर्तरि आलुच्। एभिस्त्रिभिर्विशेषणैर्देशान्तरेऽपि प्रजापीडकत्वाभावः सूचितः। शच्या इन्द्राण्याः पतिः इन्द्रस्तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य । तथोक्तः अतः श्रितानां कल्पवल्ली कल्पवृक्षः । मुक्तानां परमागतिरितिवत् स्त्रीलिंगस्य विशेषणत्वं। असौ राजा दिल्लीपतिं सार्वभौमं जेतुं प्रतस्थे। समवप्रविभ्यःस्थ इत्यात्मने पदं । श्रितकल्पवल्लीति दिल्ल्याः विशेषणं । यद्वाश्रितकल्पवल्लीति दिल्लीपतेर्विशेषणं ॥ ३० ॥

स्वनिवामान्नर्मदापर्यन्तं देशे आक्रान्ते महता हर्षेण युता वीराः परस्परं संबोध्योचुः। रेवामिति। अरे इति अतिहर्षोत्साहज्ञं संबोधनं। वांछितं ददातीति वांछितदा तां रेवां नमस्कुरु अत्र अस्यां स्नाहि स्नानं कुरु इति सर्वे वीराः परस्परं जगदुः सस्नुश्च । स्नानमात्रेणैहिकपारलौकिकवांछितदा इयं नर्मदा इति बाह्योर्थः। अस्यामुत्तीर्णायां बहुलेप्सितधनवस्त्रादिलाभः स्यादत इयं वांछितदेति गूढाशयः। द्विजाश्च देवताश्च द्विजदेवताः अल्पाच्त्वात् द्विजशब्दस्यपूर्वनिपातः। देवान् ततः द्विजान् सनकादीन् ततः पितॄन् सन्तर्प्य । नौकाशतैस्तां प्रविलंघ्य उत्तीर्य जग्मुः ॥ ३१ ॥

अतीत्येति। दिल्लीपतिः इन्द्रप्रस्थाधिपः अस्मिन् काले इन्द्रप्रस्थस्य दिल्लीति संज्ञयैव प्रसिद्धत्वाद्दिल्लीति पदस्य श्लोके निवेशः। रेवां नर्मदां अतीत्य अतिक्रम्य यान्तं शिवभूपं निशम्य श्रुत्वा। विगता अन्या वाचा वाग्यस्मात् स विगतान्यवाचः सन्। भागुरिमतेन हलंतस्याप्याबंतत्वं। अल्ला इति अभीक्ष्णं बभाषे पौनःपुन्येन स्वदेवं सस्मारेत्यर्थः। यद्वा। अल्ल इति मातृस्मरणं। लोके हि अति संकटे मातरं स्मरन्तीति प्रसिद्धं। सल्ला साम विधेयः कर्तव्यः। यवनभाषया सल्ला इति साम नाम। यद्वा। सन्तं लाति रक्षतीति सल्ला। विच्धातूनां अनेकार्थत्वाद्रक्षणार्थत्वं। विरोधस्य कालः न इति अभीक्ष्णं पौनःपुन्येन बभाषे उक्तवान् ॥ ३२ ॥

---

१८. ‘०मथ’ पा० भे०। १९. ‘संतर्प्य पितॄन्’ पा० भे०।

अनुक्रमणिका

ततश्च संमन्त्र्य सुमन्त्रियुक्तैः[20] सेनापतिं पातितवीरसेनम् ॥
वीरैः सहस्रैः परिवारितं तं संप्रेषयामास स सार्वभौमः ॥ ३३ ॥
युद्धं तयोर्दारुणमत्र शश्वत्सप्ताहमाखण्डललोकदायि ॥
बभूव सेना यवनेश्वरस्य कृतान्तलोकं प्रति निर्जगाम ॥ ३४ ॥
सेनापतिर्निर्जितसर्वसेनो[21] जगाम दिल्लीं त्रिचतुर्भिरश्वैः ॥
अकीर्तिभारं शिरसा वहन्सन्नधोमुखः खिन्नतरः कृपाणी ॥ ३५ ॥
सा राजधानीजनता भयेन विलीनसर्वाभरणा कुवासाः ॥
उन्निद्रदृष्टिर्विगतान्नपाना भवेत्कथं हेति जगाद चोच्चैः[22] ॥ ३६ ॥

तत इति । किंच ततः तदनंतरं स इन्द्रप्रस्थाधिपः मंत्रयन्ति ते मंत्रिणः शोभनाश्च ते मंत्रिणश्च सुमंत्रिणस्तैर्युक्तःसन् । संमन्त्र्य विचार्य पातिता वीरसेना येन तं सहस्रैः बहुसहस्रैः वीरैः परिवारितं तं सेनापतिं संप्रेषयामास ॥ ३३ ॥

युद्धमिति । अत्र नर्मदातीरे तयो राजसेनापत्योः दारुणं आखण्डलस्य लोकः तं ददातीति आखण्डललोकदायि । णिनि प्रत्यये युगागमः । युद्धं सप्तानां अह्नां समाहारः सप्ताहः तं सप्तदिनं । समासान्ते टचि टिलोपे रात्राह्नाहाः पुंसीति पुंस्त्वं अनन्तरत्वात्परवल्लिंगतापवादोप्ययं परत्वात् समाहारनपुंसकतां बाधते । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे इति द्वितीया । शश्वत् निरंतरं बभूव । यवनेश्वरस्य सेना कृतान्तस्य यमस्य लोकं प्रति जगाम गतवती । शिवभूपवीरा युद्धे अभिमुखं हतत्वादाखण्डललोकं ययुः । यवनेश्वरवीरास्तु तथात्वाभावाद्यमलोकं जग्मुरिति सर्वमविरुद्धम् ॥ ३४ ॥

सेनापतिरिति । निर्जिता सर्वे सेना यस्य सनिर्जितसर्वसेनः अत एव अकीर्तिभारं शिरसा वहन् अत एव अधोमुखः अतएव खिन्नतरः कृपाणी कृपाणमात्रमवशिष्टमित्यर्थः । सन् सुधीरपि । सन् सुधीः कोविदो बुध इत्यमरः । सेनापतिः दिल्लीं त्रयश्चत्वारो वा त्रिचत्वारस्तैस्त्रिचतुर्भिः । संख्ययाव्ययासन्नेत्यादिनासमासः बहुव्रीहौ संख्येये इत्यादिना समासान्तस्तु न अनित्यत्वात् । यद्वा । नायं बहुव्रीहिः । त्रयश्च चत्वारश्च त्रिचत्वारः सप्तेत्यर्थः तैः अश्वैः जगाम ॥ ३५ ॥

सेति । सा राजधानीजनता इन्द्रप्रस्थजनसमूहः भयेन विलीनानि सर्वाभरणानि यस्याः सा कुत्सितानि मलिनानि वासांसि यस्याः सा उद्गता निद्रा यस्याः सा उन्निद्रा दृष्टि र्यस्याः सा विगतं अन्नं पानं च यस्याः सा तथोक्ता अभवत् । इतिशेषः । किंच सा हा इति खेदे कथं भवेत् इति उच्चैः उच्चस्वरेण जगाद उवाच ॥ ३६ ॥

---

२०. 'सार्धं' पा० भे० । २१. 'वीरसेनो' पा० भे० । २२. 'जगादहोच्चैः' पा० भे० ।

सूचना.

(१) सन १८७९-८०-८१ सालचे १२ अंकाच्या प्रती ज्यांस पाहिजे असतील त्यांणीं दर सालचे अंकास ५ रु० ५ आणे प्रमाणें आम्हांकडे किंमत पाठविली असतां त्यांजकडे रवाना होतील. सन १८७८ सालचा पहिला अंक शिवाय करून बाकीचे अंक फुटकळ विकत मिळतील. दर अंकाबद्दल ॥८॥६ पाठविले असतां अंक रवाना होतील

(२) वर्गणी खालीं लिहिलेले गृहस्थांकडे पाठविली असतां आम्हांस पोंचेल.

रा. रा. श्रीधर गणेश जिन्सीवाले एम. ए., प्रोफेसर **मुंबई.**
" " शिवराम परशुराम भिडे, एम. ए. ....**बडोदें.**
" " जनार्दन बाळाजी मोडक बी. ए. हायस्कूल ......**ठाणें.**
" " काशिनाथ नारायण साने, बी. ए. हायस्कूल ..**पुणें.**
" " सावळाराम माधव चिटणीस सायेर जिल्हे ....**इंदूर.**
" " वामन दाजी ओक, सिटीस्कूल ....**नागपूर.**
" " रामचंद्र जनार्दन वैद्य सरदार हायस्कूल ..**बेळगांव.**
" " गंगाधर पांडुरंग गद्रे अ. मा. रा० हायस्कूल **कोल्हापूर.**
" " परशुराम भिकाजी भाट्ये वकील ....**रत्नागिरी.**
" " त्रिंबक केशव परचुरे. ....**अलीबाग.**
" " विष्णु मोरेश्वर महाजनी, एम. ए. ....**उमरावती.**
" " बळवंत कमळाकर शिरस्तेदार ....**अल्लीराजपूर.**
" " रामचंद्र बळवंत खांडेकर, प्रायव्हेट सेक्रेटरी
निा। श्री० आपा साहेब आंग्रे सरकार........**ग्वाल्हेर.**

(३) हें पुस्तक सर्वांस घेण्यास सुलभ पडावें म्हणून याची किंमत वर्षास आगाऊ ४ रुपये ट० ह० ॥६ मागाहून ५ रुपये ॥८. आगाऊची मुदत पुस्तक घेऊं लागल्यापासून दोन महिन्यांचे आंत समजावी. पोष्टाचीं तिकिटें पाठविणें झाल्यास तीं अर्धा आणा किंमतीचीं असावीं व रुपयास ॥६ प्रमाणें वर्तावळा पाठवावा.

या पुस्तकासंबंधें हरएक प्रकारचा पत्रव्यवहार ठेवणें तो **काव्येतिहास-संग्रहाचे व्यवस्थापक, घर नंबर २५६, सदाशिव पेठ पुणें गोगटे यांचा वाडा** या पत्त्यावर ठेवावा.

अनुक्रमणिका